ШЫН

№ 148
(17636)

2008 чылдың
декабрь 11,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыванып Конституция судунда

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ АЛБАН-ДУЖААЛДЫГ КИЖИЗИ

Тыва Республиканың Конституция судунуң бо чылдың ноябрь 25-те болуп эрткен хуралынга Тыва Республиканың Конституциязының 110 чүүлүнүң 1 кезээниң, 111 чүүлүнүң 1-3 кезектериниң дүрүмнеринге тайылбыр бээр дугайында херекти чугаалашкан. Бо херекти көөрүнүң чылдагааны Тыва Республиканың Чазааның дилээ болган.

Дилегниң кол чылдагааны болза, үстүнде айыткан конституцияның чүүлдериниң кезектериниң дүрүмнеринде тодаргай эвес чүүлдер илереттингени болган. Конституция судунга ол чүүлдерде айытканын езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазында республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң бүрүн эргелери бар бе, Тыва Республиканың Конституциязында айыткан ол чүүлдер Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң ажыл-чорудулгазын хандырар хүлээлгелиг күрүне органы—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязын тургузар арганы берип турар бе деп айтырыгларны сайгарып көрген.

Тыва Республиканың Чазааның дилээ-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 110 чүүлүнүң 1 кезээниң, 111 чүүлүнүң 1-3 кезектериниң дүрүмнерин тайылбырлаарының херээниң талазыбиле Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаалын Тыва Республиканың Конституция судунга, ооң даргазы Оскал-оол Салчак бо чылдың декабрь 8-те номчуп чарлаан.

Суд бодунуң шиитпири-биле доктаатканы болза, Тыва Республиканың Конституциязы езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи болур болгаш хары угда Тыва Республиканың Чазаан баштаар. Ооң-биле кады Тыва Республиканың Чазааның Даргазы — Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң онзагайын тодарадып турар конститусчу-эрге-хоойлу эрге-байдалының күжү-биле аңгы бүрүн эргелерни ээлээр. Ол бүрүн эргелерге Тыва Республиканың хоойлуларынга адын салыры болгаш оларны дедир эгидери, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилери-биле харылзааларга Тыва Республиканы таныштырары, Тыва Республиканың адындан керээлерге болгаш дугуржулгаларга адын салыры, республикада байдал дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралынга айыткалды киирер, Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры, ТР-ниң Конституция судунуң судьязының албан-дужаалынга кандидатураларны Төлээлекчилер палатазынга киирери, ТР-ниң күрүне шаңналдарыбиле шаңнаары, ТР-ниң Улуг Хуралының ээлчег чок хуралын чыылдырарын негээри хамааржыр.

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 9 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Даргазының дээди бүрүн эргелерин боттандырарын хандырар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы тускай күрүне органын тургускан болгаш ажылдап турар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Конституциязының чүүлдеринде тодараткан, ында айытканын езугаар алырга, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы дээди албан-дужаалдыг кижи болур, Тыва Республиканың социал-экономиктиг амыдыралының болгаш өске-даа бодунуң харыылаар эргезинде кирип турар айтырыгларны Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарын дамчыштыр шиитпирлеп турар.

Ынчангаш бо тайылбырдан илерээни болза, Тыва Республиканың Конституциязының 110 (1,5 к.), 111 (1-3 к.) чүүлдери аразында харылзаалыг, олар Тыва Республиканың Чазааның Даргазы—Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижиниң онза бүрүн эргелерин боттандырарын хандырып турар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязын тургузарынга болгаш ажылдаарынга конститусчу үндезин болуп турар деп Конституция судунуң доктаалында айтып турар.

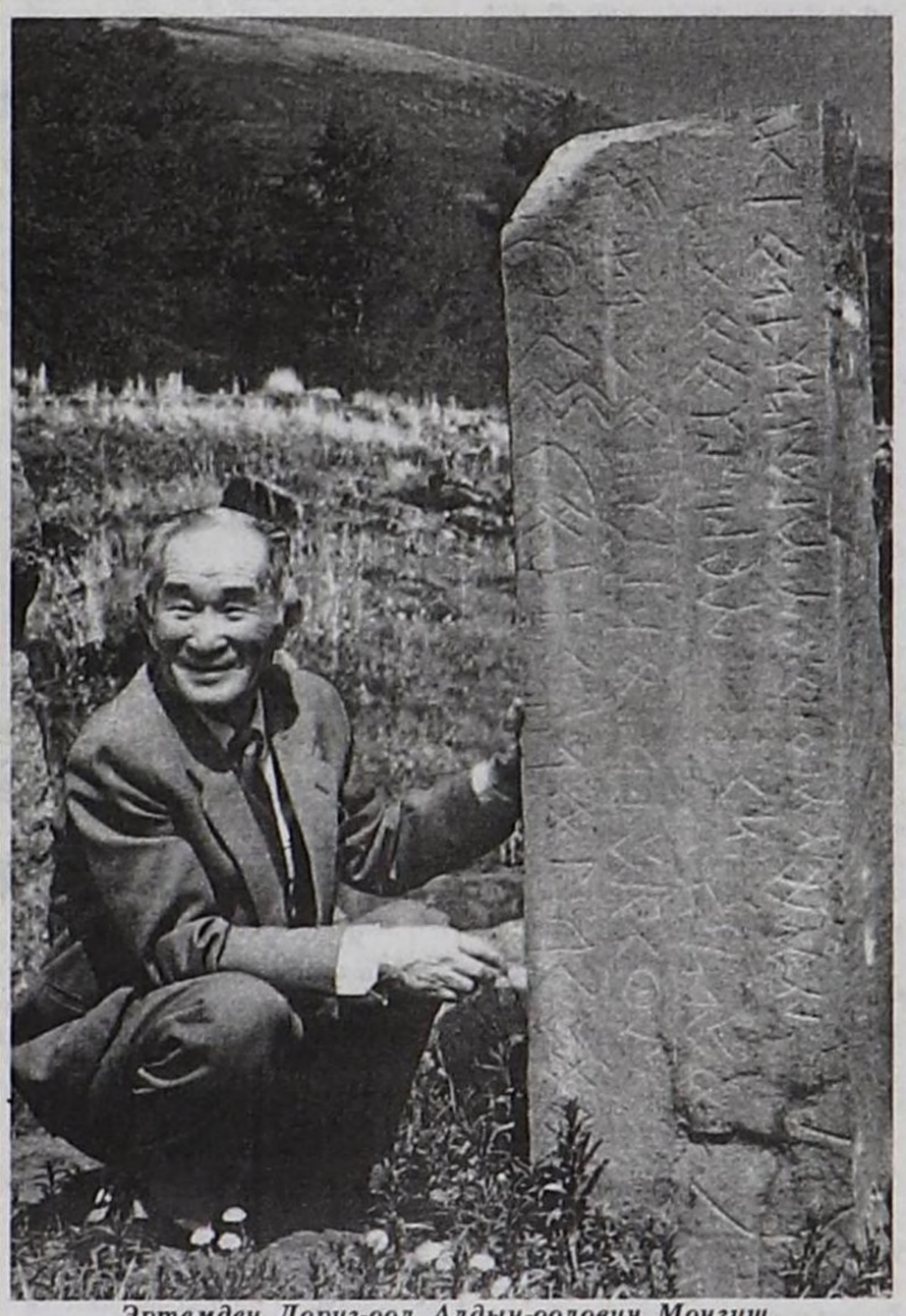
Конституция судунуң доктаалын солунга парлаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Юбилей

КАЙГАМЧЫКТЫГ КИЖИ

(Тыва дылдың шинчилекчизи, сураглыг эртемден, башкыларның башкызы)

Эртемден Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш.

Бодунуң төрээн дылында словарьлыг болуру дээрге-ле нацияччоннуң аас-кежии-дир. Словарь дылдың сайзыралынга үндезин бооп турар. Дылдың сөс курлавырының чаарттынып турарын чүгле словарь көргүзүп шыдаар. Словарь чугаа культуразының сайзыраарынга улуг рольду ойнап турар. Словарьның ачызы-биле кандыг-бир дылды өөренип ап болур. Словарьның ачызы-биле национал литературлуг дыл тургустунар. Словарьның ачызы-биле литературлуг дыл чаңгыс аай дүрүмге чагыртыр. Ынчангаш тыва чон ол хире янзы-бүрү словарьларлыг болганывыска, ол улуг ажылды кылып чорудуп турар эртемденнеривиске чоргаарланыр бис.

(Уланчызы 3-кү арында).

Даарта Россияның Конституция хүнү

ЧУРТТУҢ ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ

1993 чылдың декабрь 12-ниң хүнү бистиң Ада-чурттувустуң амгы төөгүзүнде онзагай черни ээлеп турар. Ол хүнде Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алган, күрүне бодунуң дээди үнелиг чүүлдери кылдыр хамаатыларның амы-хууда бүрүн эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чоруун чарлаан, бодунуң эң-не кол, бир дугаар кылдыр ук үнелиг чүүлдерни камгалаары деп чарлаан.

Конституцияны хүлээп алган чорук Россияның чаңгыс аай чоруун камгалаарын хандырган, күрүне эрге-чагыргазының, тус чер ботбашкарылгазының болгаш хамааты ниитилелдиң тургустунуп быжыгарының чогумчалыг чорудуушкунунуң эгезин салган. Ол чурттуң политиктиг болгаш экономиктиг быжыг туруштуунуң идегелдиг үндезини болган. Конституция Россияга демократия хөгжүлдезиниң быжыг үндезини болбушаан, бистиң чуртувустуң хөй национал чонунуң сырый болгаш чаңгыс аай каттыжарынга, тайбыңны болгаш чөпшээрежилгени быжыглаарынга, Төрээн чуртувустуң социал экономиказын хөгжүдериниң, чоннуң амыдыралын экижидериниң сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээринге улуг рольду ойнап турар.

Тыва күрүне тургузуун сайзырадыр база хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чоруун хандырар талазы-биле конститусчу принциптерни боттандырар идепкейлиг политиканы чорудуп, өнчүнүң кандыг-даа хевирлериниң будурүлгелериниң чедиишкинниг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганындан бээр даарта 15 чыл болур. Бөгүнде чаа Россия делегей ареназында туруш байдалын эрге-хоойлулуг демократтыг күрүне кылдыр быжыглап алган, ооң экономиказы, социал адыры чедиишкинниг хөгжүп, чурттакчы чонунуң амыдыралы экижип орар делегейниң сайзыраңгай чурттарының бирээзи болу берген.

Конституцияга үндезилеп кылган хоойлуларны күүседири болгаш сагыыры хамааты бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези болур. Россияның, ооң иштинде Тыванып социал экономиказының хөгжүүрү бистиң боттарывыстан хамааржырын утпас ужурлуг бис. Чуртувусту сайзыраңгай, күштүг, чаңгыс аай демниг, эп-найыралдыг болдурары бистерден хамааржыр.

АДА-ЧУРТТУҢ МААДЫРЛАРЫНЫҢ ХҮНҮНДЕ

Декабрь 9-та Кызыл хоорайның «1941-1945 чч. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амы-тынын бергеннерге» база «Дайынчы болгаш шериг албан-хүлээлгезин күүседип тургаш амы-тынындан чарылган Тыванып оолдарынга» деп мемориал комплекстеринге боодал чечектерни салган.

Ада-чурттуң Маадырларының хүнүнге тураскааткан митингиге Ада-чурттуң Улуг дайынының база дайынчы хөделиишкиннерниң хоочуннары, өөредилге черлериниң студентилери, хөй-ниити организацияларының төлээлери киришкен. Ол-ла хүн Тыванып найысылалынга дайын хоочуннары-биле ужуражылгаларны эрттирип, школаларга Россияның дээди күрүне шаңналдарының төөгүзүнүң дугайында чугаалажып, номнар делгелгелерин ажыткан. Байырлыг хүн таварыштыр спортчу маргылдааларны база организастаан.

Даарта Россияның Конституция хүнү

Байыр чедириишкиннери

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Күрүне байырлалы — Россия Федерациязының Конституциязының 15 чылы-биле Силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен!

Чурттуң 1993 чылда хүлээп алганы Үндезин Хоойлузу, эрге-хоойлу күрүнезин тургузарының үндезинин салган болгаш демократияны хөгжүдеринге болгаш Россияга езулуг федерализмниң үнелиг үүлдерин тургузарынга, хамааты тайбыңны болгаш ниитилелге чөпшээрежилгениң байдалын быжыглаарынга улуг ужурдузалыг болуп турар.

Россия Федерациязының Конституциязының тергиидели, күрүнениң эрге-хоойлу шөлүнүң чаңгыс аайы күрүнениң болгаш ниитилелде хамааты чөпшээрежилгезиниң бурунгаар хөгжүлдезин хандырып турар. Бистиң амыдыралывыстың Үндезин Хоойлузун удуртулга болдургаш, республиканың Чазаа регионнуң хөгжүлдезинче, экономиканың хөгжүдүп болур адырларынче, кижилерниң амыдырал-чурттал газының деңнелин бедидеринче угланган политиканы чорудуп турар. Бистиң хүлээлгевис — Конституцияга хумагалыг хамаарылгалыг болуру: ында салдынган чижек-нормаларны болгаш ниити национал үнелиг үүлдерни ханы хүндүлээр база оларны сагыыр, аңаа даянып, эрге-хоойлу күрүнезин чечектелдирип хөгжүдер.

Бистер шупту күштүг, бурунгаар хөгжүлделиг күрүнеге чурттаксаар бис. Төлептиг ажылдаар, боттарывыстың күш-шыдалывысты долузу-биле ажыглаар, салым-чаяанывысты боттандырар аргалыг болуксаар бис. Бис чуртувусту оон-даа бурунгаар депшилгелиг, оон-даа демократчы болгаш хостуг, езулуг улуг күрүне кылыр дээр болзувусса, ооң төвгүзүнге кижи бүрүзү киржир ужурлуг бис.

Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым, Россияның Конституциязының хүнү-биле! Россияның болгаш Тыванның бурунгаар хөгжүлдези дээш күш-ажылыңарга моон-даа соңгаар чедиишкиннерни сеткилимниң ханызындан күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының мурнундан Силер бүгүдеге Россия Федерациязының Конституциязының хүнү база Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганындан бээр 15 чыл болганы-биле сеткилимден байыр чедирип тур мен.

Чурттуң Үндезин Хоойлузун хүлээп алган хүн — Россияның хамаатыларынга эң-не чугула хүннерниң бирээзи. Конституция Россияның эрге-хоойлу системазының кол өзээ болур болгаш өске хоойлуларның ужур-утказын тодарадыр. Ол Россия күрүнезиниң демократтыг хөгжүүрүнүң быжыг үндезини-дир.

Конституцияны билир болуру база ону шын ажыглаары — депшилгелиг амыдыралдың норма-чижээ, ооң шынарын бедидеринге күштүг чепсек болур. Амгы Конституцияның алыс ужур-утказы чаа Россияны тургузарының национал төлевилели-дир. Ол ниитилелдиң деткээни чурттуң келир цеде политиктиг база социал-экономиктиг тургузуунуң принциптерин быжыглап, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарын хөгжүдеринге кол угланыышкын болур.

Бо төвгүлүг хүнде Силерге сеткилимниң ханызындан быжыг кадыкшылды, өг-бүлеңерге менди-чаагай чорукту, аас-кежикти күзедим.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.МОНГУШ.

Хүндүлүг Тыва Республиканың чурттакчылары!

Россия Федерациязының Конституциязының хүнү — күрүне байырлалы-биле Силерге чүректиң ханызындан байырны чедирдим!

15 чыл бурунгаар хүлээп алдынган чурттуң Үндезин Хоойлузу, эрге-хоойлу күрүнезин тургузарының үндезинин салган болгаш демократияны хөгжүдеринге болгаш Россияга федерализмниң үнелиг үүлдерин тургузарынга, хамааты тайбыңны болгаш ниитилелге чөпшээрежилгениң байдалын быжыглаарынга улуг ужурдузалыг болуп турар.

Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузунуң сөзүнге болгаш аңаа дүүштүр ниити күрүнениң болгаш кижилерниң үнелиг үүлдерин тургузар. Ол үнелиг үүлдерни камгалап арттырып алыр – бистиң ниити сорулгавыс болур.

Тайбыңны болгаш аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, менди-чаагай чорукту болгаш Россия дээш, бистиң төрээн Тывавыс дээш чаа-чаа чедиишкиннерни силерге күзедим.

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор А.ПОПОВ.

ЮРИДИКТИГ ДЭЭДИ КҮШТҮГ

1993 чылдың декабрь 12-де РФ-тиң чаа Конституциязын референдумга хүлээп алган. Бо Конституция шилчилгелиг берге үеде хүлээп алдынган-даа болза, Россия күрүнезиниң төвгүзүнде чаа угланыышкынныг үениң эгезин салган.

РФ-тиң Конституциязы күрүнениң идеологтуг, политиктиг болгаш юридиктиг эргелерин камгалаан. Бо Үндезин Хоойлу юридиктиг дээди күштүг болгаш Россияның шупту хоойлуларын аңаа дүштүр кылган.

1993 чылдың Конституциязы күрүнениң дээди эрге-чагыргазының структуразын шуут өскерткен, эрге-чагырганы аңгылаан, Россияның федеративтиг тургузуун чаартыр талазы-биле бурунгаар базымнарны кылган. Бо Конституция мооң мурнунда дег үүгле күрүне өнчүзүн камгалавайн, өнчүнүң бүгү хевирин деңге камгалап турар.

РФ-тиң Конституциязы Россия Федерациязының Президентизин күрүнениң баштыңы кылдыр чарлаан болгаш ооң хүлээлгелеринге Конституцияны, кижилерниң болгаш хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын, Россия Федерациязының хамаарышпас чоруун камгалаарын дааскан.

Бо эрткен 15 чылдарның дургузунда Россияның Конституциязы бодунуң чаңгыс-даа үжүүн өскертпээн. РФ-тиң Президентизи Д.А. Медведевтиң саналы-биле Россия Президентизиниң албан-дужаалының хуусаазын 6 чылга чедир база Күрүне Думазының бүрүн эргелериниң хуусаазын 5 чылга чедир узадырын Конституцияны өскертпейн, кылып эгелээн. Декабрь 9-та Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы бодунуң хуралынга чаа ол саналды чаңгыс үн-биле деткээннер. Бо хире үеде делегейде болуушкуннар солчуп-даа турза, РФ-тиң Конституциязы хая дег быжыг дээрзин эрткен чылдар шынзыткан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

БИР ДЕМНИГ ХӨГЖҮП ОРАР

Кандыг-даа чурттуң Конституциязы дээрге ооң күрүне болгаш ниитилел тургузуун, соңгулда системазын, эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылга органнарын организастап тургузарының, оларның ажыл-чорудулгазының принциптерин болгаш чурттуң хамаатыларының кол эргелерин, хосталгазын болгаш хүлээлгелерин магадылап турар.

Конституцияның ачызында хамаатылар, бистер, күрүне ажыл-херектерин эргелеп-башкарарынга дорт киржип, күрүнениң эрге-чагырга органнарынга, ол ышкаш тус черлерниң бот-башкарылга органнарының соңгулдалыг органнарынга соңгуп база соңгудуп, референдумга киржип чор бис.

Россия Федерациязының Конституциязын езугаар бистиң Тыва Республика күрүне эрге-чагыргазының дээди органы — Күрүне Думазында Тыва боду депутаттыг, Федерация Чөвүлелинде төлээлерлиг бис. 2007 чылдың декабрь 2-де Күрүне Думазының соңгулдаларында Лариса Күжүгетовна Шойгуну депутатка Тываның соңгукчулары бир үн-биле соңгуп алган. Федерация Чөвүлелинде бистиң төлээлеривис Людмила Нарусова, Сергей Пугачев ажылдап турар.

Россия Федерациязының Конституциязы чурттуң, ооң иштинде Тыва Республиканың социал экономиказын бурунгаар хөгжүдеринге, делегей болгаш Россия иштинде чурттап турар национал чоннар аразынга быжыг тайбың, эп-найыралды чорударынга бүзүрелдиг быра бооп турар. Янзы-бүрү аймак-сөөк чоннарның культуразын, езу-чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин, эрте-бурунгу төвгүзүн чоок билчиринге Конституцияның ролю улуг. Тыва Республикавыс Россия-биле Конституция, эрге-хоойлулуг орук-биле бир демниг кады бурунгаар хөгжүп орар.

Кара-Сал ООЛАК.

Чөвүн-Хемчик.

РФ-тиң Президентизиниң Айыткалын чугаалажып тур бис

РЕВОЛЮСЧУ, ДИДИМ, ШИИТПИРЛИГ

Россия Федерациязының Президентизи Д.Медведевтиң баштайгы Айыткалында Россия Федерациязының чонунуң мурнунда тургустунуп келген кончуг чидиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле узун хуусаалыг сорулгаларны салган-дыр.

Конституция ол дээрге күрүнениң Үндезин Хоойлузу, ооң политиктиг болгаш экономиктиг системаларын, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын ол үүгле быжыглаар эвес, харын күрүнениң бодунуң үндезиннерин база быжыглап турар. Кандыг-даа чурттуң бүгү хоойлулары Конституцияга дүүштүр тургустунар.

Россия Конституциязын 15 чыл бурунгаар хүлээп алган. Россия дээрге кижиниң хосталгазын хандырар социалдыг күрүне дээрзин Президент чугаалааш, чонче сагыш салыышкын бирги чергениң айтырыы деп айыткан.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының конститусчу эргезин калбарткан. Күүсекчи эрге-чагыргага хамаарыштыр контроль хүлээлгезин боттандырар, парламентиниң мурнунда салдынган сорулгаларның айтырыгларының талазы-биле болгаш ажыл-чорудулганың түңнелиниң талазы-биле Күрүне Думазынга РФ-тиң Чазаа чылдың-на отчедун бээри албан дээнин чон бүрүнү-биле деткип турар. Президентиниң болгаш Күрүне Думазының конститусчу бүрүн эргезиниң хуусаазын 6 болгаш 5 чылдарга дес-дараалаштыр узаткан.

Президентиниң Айыткалында база бир чаа үүл үүл дээрге бүгү деңнелдиң соңгулдаларынга долаа акшазын ажыглаарын соксаткан. Эвээш санныг партиялар дээш бадылаан соңгукчуларның төлээлекчилеринге магадылалды тургузуп, 5-тен 7 хуу чедир соңгулдаларның бадылаашкынын алган партиялар 1-2 депутат мандадын алырын көргени политиктиг ужур-дузалыг-дыр деп санаар-дыр мен.

Федералдыг Хурал Россия Федерациязының парламентизи — Россия Федерациязының төлээлелге болгаш хоойлужудулга органы болур. Федералдыг Хурал — ийи палата — Федерация Чөвүлелинден болгаш Күрүне Думазындан тургустунар. Президентиниң Айыткалында Федерация Чөвүлелиниң кежигүннерин Федерацияның субъектизиниң тус чер бот-башкарылга органнарының депутаттарындан болгаш төлээлекчи эрге-чагырганың органнарынга соңгуттурган кижилерниң санындан тургузарын көрүп турар.

Кадрлар курлавырын тургузарын Президент эң чугула айтырыгларның бирээзи кылдыр санап турар. Күрүне органнарынга, муниципалдыг эргелеп-башкарылга болгаш бизнеске эң-не салым-чаяанныг, ак сеткилдиг, чаартыкчы үзел-бодалдарлыг болгаш профессионал мергежилдиг кижилерни кадрлар курлавырларын тургузар чаа системага киириштирери чугула. Удуртукчу кадрларның курлавырын белеткээр болгаш тургузар программаны ажылдап кылырын РФ-тиң Президентизи даалганы берген. Бистиң республикада эң чугула айтырыгларның бирээзи аныяктар-биле ажыл. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы Любовь Дамдынның 2008 чылдың февраль 21-де «Шын» солунга үнген аныяктар дугайында делгереңгей материалын улуг сонуургал-биле номчааш, авторнуң көдүрүп турар айтырыгларын бүрүнү-биле деткип тур мен. Аныяктар-биле ажылды чаңгыс яамыга берип каанын шүгүмчүлекчи езулал-биле көрүп, аныяктар-биле ажыл чорудар комитетти азы чаа яамыны тургузары чугула деп саналды көдүрүп тур мен.

РФ-тиң Президентизи Д.Медведев Айыткалынга хостуг, демократтыг болгаш чөптүг ниитилелдиң бир дугаар дайзыны — коррупция дээн. Коррупция дээрге албан-дужаалдыг ажылдакчылар эрге-дужаалын ажыглап алгаш, аңаа оргаланып, хууда ажык-кончаа сүрүп, кавырыктанып байыры-дыр. Эрге-чагырга органнарының коррупцияга алысканы бистиң республикавыска база хамаарылгалыг дээрзи чугаа чок. Коррупция-биле демиселди үре-түннелдиг кылдыр чорудар шыңгыы хемчеглерни ажылдап кылыры соңгаарладып болбас улуг ажыл-херек-тир. Коррупцияны бистиң ниитилеливистиң дайзыны деп санаанын (ниитилелдиң эң аар хоочун аарыы) хамааты кижи бүрүзүнүң угаан-медерелинге сиңген турар ужурлуг. Коррупцияга удур хөделир национал план талазы-биле бөлүк хоойлуларны Күрүне Думазынче киирген.

Үстүнде айытканымдан аңгыда, национал өөредилгениң стратегиязының, пенсия хандырылгазының, оран камгалалының дугайында болгаш өске-даа чаа чүүлдер Президентиниң чон аразында тарай берген революсчу, дидим, эң шиитпирлиг Айыткалында кирген. Ол чугула хемчеглерни амыдыралда боттандырып эгелей берген.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ, төлээлекчи, күүсекчи эрге-чагырга болгаш соңгулда органнарының хоочуну, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

КАЙГАМЧЫКТЫГ КИЖИ

(Тыва дылдың шинчилекчизи, сураглыг эртемден, башкыларның башкызы)

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

2008 чылдың декабрь 12-де тыва чоннуң чоргааралы болуп чоруур эртемденнериң бирээзи, тыва дылдың шинчилекчизи, хөй санныг словарьларның, эртем ажылдарының автору, Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш 80 харлаар.

Бо улуг эртемден, кайгамчык кижи-биле мээң таныжылгам шак мынчалдыр болган. 1995 чылда аспирантураны доозуп турумда, диссертациямны камгалаар үемде, удуртукчум, профессор М.И.Черемисина, мээң оппонентим (эртем талазы-биле удурланыкчым) болур кылдыр Доруг-оол Алдын-оолович Монгушту сүмелээн турган. Ол айтырыгны дугуржуп алыры-биле Кызылга Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунга кээп, Доруг-оол Алдын-ооловичиге ужуражып дүшкан мен. Ол мээң дилээмни кичээнгейлиг дыңнааш, бодунуң чөпшээрелин берген. Ынчалдыр март айда Доруг-оол Алдын-оолович Новосибирскиге Филология институдунга кээп, мээң оппонентим боол камгалалга киришкен. Эртем ажылын чаа эгелеп турар кижиге ол хире улуг деңнелдиг эртемден кижиниң оппонент болуп турары улуг харыысалга, деткимче турганы билдингир. Бо хүннерде Доруг-оол Алдын-оолович-биле чаңгыс коллективте ажылдап турарымга өөрүп, чоргаарланып чоруур мен.

Эртемденниң чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында дыка хөй эртемденнер бижип турган (Ш.Ч. Сат, Б.И.Татаринцев, Я.Ш.Хертек, М.А.Хадаханэ, К.А.Бичелдей, З.Б.Самдан). Ук авторлар Доруг-оол Алдын-ооловичиниң эртемге бердингенин, биче сеткилдиин кончуг тодазы-биле үнелеп бижээн.

Чаңгыс материалга ол хире узун, бай-байлак орукту эрткен кижиниң дугайында, ооң ажыл-херектериниң дугайында тодаргай бижиири болдунмас дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа «Шынның» номчукчуларын эртемденниң намдарыбиле каксы таныштыра кааптары артык эвес боор.

Д.А.Монгуш 1928 чылда Солчур суурнуң чоогунда Арыг-Бажы деп черге төрүттүнген. Хандагайты школазынга 1-5 класстарны өөренгеш, оон улаштыр 6-7 класстарны Чадаана школазынга дооскан. Чадаанага 7-ги классты дооскан соонда, Д.А.Монгуш Кызылдың дугаары 2 тыва школазынга өөренип кирген. 1949 чылда ук школаның 10-гу клазын мөңгүн медаль-биле дооскаш, Абаканның башкы институдунуң тыва дыл болгаш чогаал факультединге өөредилгезин уламчылаан. Институтту дооскаш, 1951 чылдың августа Кызылдың педагогика училищезинге төрээн дыл башкылап ажылдай берген. Бир чыл ажылдааш, ол Москваның М.В.Ломоносов аттыг күрүне университединиң филология факультединге, университеттиң чанында Чөөн чүк дылдарының институдунче өөренип кирип алган. Доруг-оол Алдын-оолович университетти чүгле бештерге дооскан. Эртем-өөредилгеже чүткүл дараазында ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының дыл эртеминиң институдунуң аспирантуразын доозарынга чедирген.

Ынчалза-даа аныяк кижиниң эртем ажылынга салымныы аспирантураже өөренир ырак бетинделе илереп келген. Доруг-оол Алдын-ооловичиниң тыва дылдың кылыг сөзүнүң үелерин шинчилээн баштайгы ажылдары ТДЛТЭШИниң «Эртем демдеглелдеринге» 1958-1959 чылдарда үнүп эгелээн.

Д.А.Монгуш 1964 чылда шылгараңгай совет түрколог Э.В. Севортянның удуртулгазы-биле «Тыва дылда кылыг сөзүнүң эрткен үелери» деп темага кандидат диссертациязын чедиишкинниг камгалааш, филология эртемнериниң кандидады деп эртем чадазын алган.

Д. А. Монгуш Кызылдың башкы училищезинге тыва дыл, чогаал башкылап, Тываның башкылар билии бедидер институдунга методист болуп, кабинет эргелекчизи боол ажылдап чораан. Ол 1962 чылдың ноябрь айдан эгелеп бо хүннерге чедир Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунда башкарыкчы эртем ажылдакчызы боол ажылдап чоруур.

Доруг-оол Алдын-оолович — 150 ажыг эртем ажылдарының автору. Оларның аразында «Тыва дылда кылыг сөзүнүң үелери» (1963), профессор Ш.Ч.Сат-биле кады кылганы «Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдези» (1967) деп улуг ажылдарны адап болур. Оон аңгыда, тыва-орус (1968), орус-тыва (1980) болгаш «Тыва дылдың тайылбырлыг словарын» (2003), «Тыва-түрк словарьны» (2005) тургузарынга кончуг улуг үлүг-хуузун киирген.

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш, эртем ажылының эгезинден тура, чүгле түркология эвес, а бүгү дыл эртеминде ат-сураглыг кижилер-биле сырый холбаалыг ажылдап келген. Ол школачы чылдарында сураглыг түрколог, профессор А.А.Пальмбах-биле таныжып алган. Ол кайгамчык эртемденни кончуг хүндүлээр, үнелээр. Д.А.Монгуш 1952 чылдан 1957 чылдарга чедир Москваның күрүне университединге өөренип турда, тыва дылдың тускай курузун А.А.Пальмбах эрттирип турган. Оон бээр башкы биле өөреникчизиниң демниг ажылдажылгазы эгелээн.

Ол ышкаш сураглыг түрколог-тар Ф.Г.Исхаков, проф. Е.И.Убрятова дээн чергелиг улуг эртемденнер дугайында бижээн ажылдары бар.

Новосибирскиниң түрк школазы, Филология институдунда түрк дылды шинчилеп турар эртемденнер, филология эртемнериниң доктору, профессор М.И. Черемисина, филология эртемнериниң докторлары Л.А. Шамина, Н.Н. Широбокова, И.Я. Селютина дээш, оон-даа өске эртем ажылдакчыларының Доруг-оол Алдын-ооловичиниң эртем ажылдарын бедии-биле үнелеп турар. Д.А.Монгуш Новосибирск школазы-биле дыка сырый харылзаалыг ажылдап турарын айтып каайн. Д.А.Монгуш профессор М.И.Черемисина-биле дыка хөй чылдарда кады демниг ажылдап турган. Майя Ивановна Доруг-оол Алдын-ооловичини дыка хүндүлээр. 1994 чылда Новосибирск хоорайга Сибирьниң түрк дылдарының конференциязынга Доруг-оол Алдын-оолович киржип келген. Башкывыс илеткел кылып турда, профессор М.И.Черемисина конференцияны эрттирип турар даргадан ам-даа үеден бээрин катапкатап дилеп турган таварылга бар. Эртемденнер күзелдии-биле Доруг-оол Алдын-ооловичиниң илеткелин дыңнап, солун-солун айтырыгларны салып турган. Оларның салган айтырыг бүрүзүнге Доруг-оол Алдын-оолович кончуг тода харыыны берип турганын сактырдыр мен.

Д.А.Монгуштуң эртем ажылының кол-кол угланыышкыннарынга каксы доктаай кааптайн. Эртемден тыва дылдың шупту адырларын шинчилеп турар: тыва дылдың алфавиди, тыва бижиктиң тургустунган төөгүзү, үн тургузуу, сөстүн утказы, орус дылдан, моол дылдан үлегерлээшкиннер, словарь тургузар ажыл, тыва дылдың стили, сөстерниң шын адалгазы, шын бижилгези, терминнер, сөс чогаадылгазы, кылыг сөзүнүң үелери, сөглекчиниң тургузуу, домактың тургузуу, уткалары... Эртемденниң кичээнгейин чүгле бистиң республиканың күрүне дылы болур тыва дыл эвес, а өске черде, Моол девискээринде чурттап чоруур тыва чонувустуң дылы база хаара тудуп турар деп чүвени «Соңгу-Барыын Моолда чурттап чоруур тывалар-ның дылының дугайында» деп ажыл херечилеп турар.

Д.А.Монгуш «Тыва дылда кылыг сөзүнүң эрткен үелеринде» деп улуг эртем ажылында тыва дылда кылыг сөзүнүң үелерин өске түрк дылдар-биле (хакас, алтай, тофа, казах, уйгур, якут, азербайджан, узбек, башкир) деңневишаан, тыва дылда эрткен үениң хевирлерин шинчилээн. Өске түрк дылдар-биле деңнеп тургаш, тыва дылдың ылгалын, онзагайын тодаратканы эртемге чаа чүүл болган.

Тыва дылда *-ды* деп кожумактыг кылыг сөзү «чугаалап турар кижи боду көрген, боду кылдыныгны кылырынга киришкен, боду хайгаарап турган», а *-ган* деп кожумактыг кылыг сөзү «чугаалап турар кижи боду көрбээн, боду кылдыныгны кылырынга киришпээн, боду хайгааравааан» — деп уткалар илередип турары-биле өске түрк дылдардан ылгалып турарын эртемден тодараткан.

Д.А. Монгуш – «Тыва дылдың тайылбырлыг словарының» бирги томунуң тургузукчуларының бирээзи, редактору. Словарь 10 000 ажыг сөстерни болгаш 1700 быжыг сөс каттыжыышкыннарын көрүп турар. Сөстерниң адалга болгаш ажыглал талазы-биле янзы-бүрү хевирлерин көргүзүп, оларның уткаларын чогаалдардан, улустуң аас чогаалындан, солуннардан чижектер-биле бадыткаан. Чижээ, ***адыр-дүүрге*** деп сөстүң утказын ***ийи уннуг боо, кош-дүүрге*** деп тайылбырлаан болгаш чечен чогаалдан мындыг чижек-биле шынзыдып турар: Бижек, балды-даа туткан улус бар, ***адыр-дүүрге-даа*** туткан кижи бар (Т.Кызыл-оол).

2003 чылда «Тыва дылдың тайылбырлыг словары» бир дугаар чырыкче үнген улуг ажыл боол турар. Сибирьниң түрк дылдарының иштинден (хакас, шор, алтай дылдар) бир дугаар тыва дылда тайылбырлыг словарь үнгени дээрге Д.А.Монгуштуң ачызы-дыр.

Университетке студентилерге синтаксис эртемин (домак тургузуун өөренир эртем) өөредип тургаш, бо эртемденниң синтаксиске хамаарышкан дыка хөй ажылдарынга даянып турганым мээң ажылижимге, студентилерниң билиг чедип алырынга дыка улуг ужурдузалыг болган. Тыва домактың тургуузуун шын билип алырынга, тыва чугаа культуразынга эртем езузу-биле бадыткап каан ажылдар улуг салдарны чедирер. Домактың кежигүннерин шын тодарадып алырынга ол статьялар дыка дузалап турар. Сөглекчилерниң тургузуунда кирип турар сөстерниң уткаларын тайылбырлап турар статьялары дыка хөй. Оларның ниити чүүлү – каттышкан сөглекчилерниң тургузуунда кирип турар сөстерниң илередип турар уткаларын тайылбырлап турары бир онзагай болуп турар. Чижээлээрге, «О некоторых моделях предложений в тувинском языке, образованных при участии производных от глагола де-//ди — «говорить», «сказать» деп статьяда сөглекчиниң тургузуунче ***дээш*** деп сөстүң кирип турары-биле **чугаалап турар кижиниң кандыг-бир кылдыныг кылыр дээн сорулгазын (бодалын, сагыжын) элээн күштүг кылдыр илередип турарын** авторнуң айтып турары дыка солун. Мындыг хевирлиг чижекке ону көрүп болур: Ачай, бис инек ***саалы дээш*** (С.Пюрбю).

Башкыларга, студентилерге солун, ажыктыг болур чадавас дээн бодал-биле эртемденниң «О служебных функциях слов ***кижи, улус и чүве*** в тувинском языке» деп статьязында ***кижи, улус, чүве*** деп сөстерниң сөглекчиниң тургузуунче кирип тургаш, илередип турар уткаларынга чижектен киирип көрейн: ***Ол чуду-кара кижи*** деп домакта *кижи* деп сөстүң илередип турар утказы — **«чугаалап турар кижи чугаалап турар чүүлүн эки билир»**. Ынчангаш домакка сөглекчи ***чуду-кара кижи*** деп сөстер болур. Чамдык таварылгада студентилер-даа, өөреникчилер-даа сөглекчини шын тыппайн баар таварылгалар тургулаар. Сөглекчини ***кижи*** деп шыйып аар таварылгалар тургулаар.

Д.А. Монгуштуң «Об аналитической форме предикации в тувинском языке» деп статьязында кылыг сөзүнге ***-ым (-им, -ум, -үм, -ың, -иң, -уң, -үң)*** деп кожумактар немежип турар таварылгада, ыяапла аңаа ***ол, бо*** деп сөстерниң турары албан деп чүвени эртем езузу-биле бадыткавышаан, кылыг сөзү амгы-келир үеге ***ол, бо*** деп сөстер-биле ажыглаттынып чорааш **ам бо дораан кылдыныгны күүседир деп утка** илередип турарын бадыткап турары бир онзагай солун боол турар.

Амгы үениң аныяк салгалының чугаазын каяа-даа дыңнап көөрге, кылыг сөзүнге арын кожумактары ***(–ым, -им, -ум, -үм, -ың, -иң, уң, үң, -ы, -и, -у, ү)*** ажыглаттынып турда, домактың төнген, долу утказын илереткен ***ол, бо*** деп сөстерни шуут ажыглавайн турар. Чижээлээрге, Кай баарың? Чанарым. Ол болза тыва домактың тургузуунуң дүрүмүн хажыдып турары ол. Школачы бичии уругларның шак ындыг хевирлиг чугаалап турары дээргеле тыва дылдың чугаа культуразы хажыттынып турары ол. Ынчангаш ажы-төлүвүстүң чугаазын эдип, төрээн дылывысты хүндүлеп чорууру күзенчиг. Эртемденниң каттышкан сөглекчиниң тургузуунче ***ол, бо*** деп сөстерниң кирип турарын, тыва домактың тускай дүрүмге чагыртып турарын шинчилеп турары дээш, өске-даа угланыышкыннарга шинчилелдери чүгле эртемденнерге эвес, а аныяк салгалга база дыка улуг өөредиглиг деп бодаар мен. Эртем ажылдары аныяк салгалга – студентилерге, өөреникчилерге – төрээн дылынга шын чугаалап билиринге, төрээн дылын хумагалыг эдилээринге, арыг, шын чугаалаарынга кончуг улуг үлегер-чижек боол болур.

Д.А.Монгуштуң ажыл-ижинде база бир кол угланыышкын – өөредилге методиктиг ажылдар, тыва дылдың өөредилге номнары, өөредилге программалары, методиктиг сүмелер. Ооң ажылдары аныяк салгалдың өөредилге-кижизидилгезинге улуг рольду ойнап чоруур.

Доруг-оол Алдын-ооловичиниң ажылдары тыва чоннуң, тыва нацияның бурунгаар хөгжүлдезинге улуг салдарны чедирип чоруур. Эртемге, педагогикага болгаш хөй-ниитиниң херээнге киирген ачы-хавыяазы дээш Д.А.Монгуш Ленинчи юбилей медалы-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, Улустарның найыралы орден-биле, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле, Тыва Республиканың Орденибиле шаңнаткан болгаш аңаа Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң Тыва Республиканың Чазааның чанында Терминкомнуң кежигүнү, Эртем Чөвүлелиниң кежигүнү.

Ол бодунуң коллективинде хүндүткелдиг, алдар-аттыг кижи. Билииниң ханызын дүп чок далайга дөмейлеп болур: кандыг-даа айтырыгга албан харыызын бээр. Биче сеткилдиг, дузааргак, ажык, арга-сүмелиг, чазык, улуг-биче кижилерге бир дөмей кичээнгейлиг, топтуг аажы-чаңныг дагдыныкчывыска кады ажылдап турар коллегалары чоргаарланып чоруур бис. Ынчангаш бистиң аравыста адакбышкаа чиик, бодунуң үлегер-чижээ-биле аныяктарга арга-сүмезин кадып чоруур эртемденивиске, өгбүлезинге кадыкшылды, аас-кежикти күзеп тур бис.

Надежда СЕРЭЭДАР,
Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң дыл секторунуң эргелекчизи, филология эртемнериниң кандидады.

Дүрген дуза чедирер станциязының

АМЫ-ТЫН ДЭЭШ...
СЕКУНДА, МИНУТА БҮРҮЗҮНДЕ БЕЛЕН

(Бистиң корреспондентивистиң дүнеки ээлчегден репортажы)

«Алло, скорая слушает... Возраст больного? На что жалуется?» деп эмчилерге чаңчыл болган телефон чугаазы Кызыл хоорайның дүрген эмчи дузазы чедирер станциязынга кире бээримге, мени уткуп алды. Ээлчегниң эмчи диспетчери Аяна Суурлай чай кадында менден кандыг херектиг келгенимни айтыргаш, ол ээлчегде байдал-биле таныштырды.

Ээлчегде 5 шугум аайы-биле эмчи дузазы чедирер бригада, 3 тускайжыттынган бригада: педиатр эмчилерниң, реанимация болгаш интенсивтиг терапия бригадазы дээш, ниитизибиле 8 бригада ажылдап турар болду.

Декабрь 4. Кежээкиниң 19 шак. Солагай талакы дачалардан келдириишкин. Реаниматолог эмчи Аржаана Сарыговна Ондар бригадазы-биле үнүптү. Чолаачызы Шолбан Хертек дүрген дуза чедирер автомашинаның сигналын алгыртпышаан, куштaлдырып үндү. Бо албанның хоочун ажылдакчыларының бирээзи Наталья Ортун-ооловна Очур, Владимир Ховалыгович Назыты минута, секунда бүрүзү оларга ужур-дузалыг дээрзин чугаалап чордулар. Бир аныяк херээжен кижи хөй, эм ижипкен, ооң амы-тынын алыр дээш бар чыдарын ол чугаа кадында база билип алдым. Мен «чыдар полицейжилерниң» далашкан улуска халалыын, үе чиирин орук ара билдим. Дачаже халдып келдивис, кудумчуларының кызаазы, чырык чогу, дугаарларының көзүлбези база үе чиир болду. Аныяк ийи кижи бисти дораан уткуй халчып келгеш, чедер бажыңывысты айтып берди. Бо таварылгада аарыг кижиниң төрелдери сагыш човангыр эки уткуп алганы ол-дур дээрзин эмчилерниң уткуп келген кижилерни мактап турарындан билдине берди. Бажыңче киргеш, аарыг кижиге дуза чедиреринге чүү херегин дораан чугаалап, дүрген дуза негеттинип турар кижиниң кандыг эмнер ишкенин, черле кадыкшылының байдалын эмчи А.Ондар айтырып, кандыг хемчег алырын чугаалады. Н.Очур, В.Назыты аарыг кижиниң иштин чугдургаш, эмчиге чыттырары чугула дээрзин дыңнаткан. Аарыг кижиниң бодунуң мөзү-бүдүжү дыңнангыр, чөпшүл кижи болганы-биле эмчи дузазын чедиргенинде улуг бергедээшкин чок болду.

21 шак 20 минута. Г.Д.Абдулинаның бригадазы-биле Ровенская кудумчузунда үр үеде арагалааны-биле карааңга чүве көстүп турар апарган аарыг кижиниң кадайы дуза дилээнибиле чеде бердивис. 33 харлыг аныяк тыва өг-бүле, олар 6 ажы-төлдүг. Херээжен кижи хлеб быжырар черде, эр кижи хуу киоскилерниң аар-саар ажылдарын кылып турар болду. Кайы хире үениң иштинде ижип келдиң дээрге, «он хонук» деп харыылады. Бажыңның херээжен ээзи өөнүң ээзи дыка үр үениң, тодаргайлаарга 1,5 чыл ажыг үениң иштинде үзүктел чок ижип турарын, сөөлгү үеде чаңы баксырап, «мында кым кылаштап тур, ам чаа көрдүм чоп» дээш, өөнүң иштиниң чеңинден тыртып, иткилеп турар апарганын чугаалады.

Эмчи мындыг байдалда кандыг болурун, мооң соонда ишпейн барганда, кандыг болуп болурун кадайынга тайылбырлааш, ам дээрезинде арагалаан кижиниң организминде чигир эвээжеп турар, ынчангаш глюкоза сыкыртып берип болурун чугаалады.

24 шак. Реанимация бригадазынга Рабочая кудумчузунда ниити чурттalга бажыңында кижиниң байдалы баксыраан, тынмайн турар деп дыңнаткан. Чеде бээривиске, биске херек квартираның дугаары-даа чок, уткуп турар кижилер-даа чок. Мурнувуска турган эжикче кире бээривиске, 1-3 квартиралар болду. Долгандыр халчырывыска, чолаачывыс соовустан оруувус чырыда халдып берди. Херек болгу дег эжикке чеде бээривиске, шимээн чок, машина сигналдаарга, ам-на кижи үнүп келген, аарыг кижини көөрүвүске, байдалы эки, дүрген дуза чедирер машина келзин дээш «немепкен» хевирлиг, аарыг кижи пиво ишкенин база чажырбады. Ханының базыышкынын шинчээш, эмнер сыкыртып бергеш, чорупту. Ол аразында станцияже киир халдып турувуста, бир-ле бригада үне халдып бар чыдар ийикпе азы бистиңбиле кады кээп турар, аажок чымыштыг. Шугум аайыбиле бригадаларда «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медальдың эдилекчизи Марта Алексеевна Салчак, Алексей Сандууевич Ооржак, оларның чолаачызы Юрий Байлакович Ондар, бичии уруглар эмчизи Чечек Көкооловна Саая, Алексей Кошкар-оолович Оюн, Владимир Шагдырович Кара-Сал, Омак Сергеевич Салчак, оларның чолаачызы Белдироол Торуш, фельдшер Сергей Михайлович Блажко, интенсивтиг терапияның бригадазы Эльвира Николаевна Львова, Лидия Ивановна Кольцова, Алексей Александрович Акимов, оларның чолаачызы Евгений Бондарес келдириишкинден удаадараа кээп, документилерни долдуруп, ажылдап хондулар.

Ам база реанимация бригадазы-биле дүнекиниң 4 шакта хоорай төвүнде бажыңче аарыг кижи тынмайн барган дээрге, дүвү-далаш-биле халдып четтивис. 80 харлыг кырган-ава тынмайн чыдыр, өске өрээлде 25 харлыг күдээзи хөгжүм ырладып алган танцылап турар, аныяк өг-бүлениң чаш уруун база бир кырган-ава тудуп алган аргалаан, өгнүң херээжен ээзи ыглап-сыктаан байдалды көргеш, «кандыг кончуг каржы ниитилелде чурттап турар улус боор бис» деп, ыым келир, амга чедир сөглээр сөс тыппас мен. Хөйнү көрген эмчилерим безин бо таварылганы кайгал ханмаан. Эмчиниң: «Хөгжүмүң өжүрүп ал» дээн негелдезин ол күүсетпеди. Кырган кижиниң өлгенииң дугайында түңнелди үндүргеш, сагыжывыс аар станцияже аъттаныптывыс.

Декабрь 5. Эртенгиниң 7 шак 45 минута. Ээлчегниң даргазы дүрген дуза чедирер станцияның улуг эмчизиниң оралакчызы Чечек Даваага ээлчегниң канчаар эрткенин илеткеди. Ниитизибиле ээлчег дүшкүүрлүг эвес байдалга эрткен *(ынчанмайн канчаар четвергтен пятница дүнези болгай, дүрген дуза чедирер эмчилерге эң дүшкүрлүг ээлчеглер дыштаныр хүннер дүнелеринде болур – автор)*, бригада бүрүзүнүң ачы-дуза чедирип үнгенииң ортумак саны 13 хире болду. Ээлчег мындыг хевирлиг доозулган, мен ажыл шагының соонда кежээ алды шак үезинде четкеш, хондур, эртенгиниң 8 шакка чедир үнгеним каш келдириишкиннерни көргеш, дүрген дуза чедирер эмчилерниң ажылынче көрүжүм бир өске апарган дизе хөөредиг чок. Чүге дээрге маңаа мергежилин эки билир боорундан аңгыда, аарыг кижилерниң, оларның чоок кижилериниң сагыш-сеткилин оожургадып, берге байдалда канчаар алдынарының талазыбиле сүме бээр таварылгалар колдап турар болганда, шимчээшкини дүрген, бодаңыры чиге, ынчалза-даа оожум бодун алдынар кижилер ажылдаар болза эки чүве-дир деп түңнелге келдим. Маңаа таварылга болуп эмчи мергежилди шилип алган кижилер үр ажылдап шыдавас, маңаа бургандан чаяаган эмчилер ажылдаар чер-дир деп ажылымны түңнеп оргаш, бодандым. Чоок кижилеривистиң амы-тыны, кадыкшылы бистерниң сагыш човангыр чоруувустан болгаш эмчилерге дуза болгу дег, бажың дугаарлары, чырык ышкаш чүүлдерни хандырып, оода уткуп ап турарывыстан база хамааржыр дээрзин билген боор силер, номчукчу.

Диспетчерниң: «Алло, скорая слушает, говорите...» — дээн, сөстери мени үдеп артып кагды.

Ону билир силер бе

➢ Россияга дүрген эмчи дуза чедиреринiң бир дугаар станциязы 1898 чылдың апрель 28-те Москвага Сущев болгаш Сретен полиция участоктарынга тургустунган.

➢ 1912 чылга чедир дүрген дуза чедиреринге аът транспорту ажыглаттынып турган. Бир дугаар санитар автомашиналары 20 чүс чылда көстүп келген.

➢ 1928 чылда Москвага дүрген эмчи дузазы чедиреринiң Н.В.Склифосовский аттыг эртем-шинчилел институду, 1932 чылда Ленинградка И.И.Джанелидзе аттыг институт тургустунган.

➢ Тывага дүрген эмчи дузазы чедирер албан 1946 чылда Кызыл хоорайга область эмнелгезиниң баазазынга тургустунган.

➢ 1958 чылдың январь 3-те Тываның кадык камгалалының область комитединиң даргазы Сергей Агбаанович Серекейниң дужаалы-биле дүрген эмчи дузазы чедирер станция тургустунган.

➢ Баштайгы дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның эргелелинде 38 албан-дужаал (6 эмчи, 4,5 фельдшер), 8 автомашина (4 «ЗИМ» автомашина, 4 «ПАЗ»-653) турган.

➢ Баштайгы чылда 12805 кыйгырыгже үнүүшкүн болган.

➢ Бир дугаар кол эмчи И.Рубинфельд.

➢ Аңгы-аңгы чылдарда маңаа М.Г.Шабаев, Л.Г.Брянская, Г.Е.Жданова, К.Ч.Монгуш, А.С.Тулин удуртуп ажылдаан. 2007 чылдан эгелеп Кызылдың дүрген эмчи дузазы чедирер станциязының кол эмчизинде Ш.А.Сарыглар ажылдап турар.

➢ Амгы үеде 148 кижи: 25 эмчи, 51 ортумак мергежилдиг эмчи ажылдакчызы, 14 санитар, 13 администрация болгаш ажыл-агый ажылдакчылары, 43 чолаачы ажылдап турар.

тургустунганының 50 чылынга

Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи Чечек Даваа.

МЕРГЕЖИЛИН ЭКИ БИЛИРИНДЕН ХАМААРЫШПАС

Чечек Бавуковна Даваа Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, Кадык камгалалының тергиини, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медальдың эдилекчизи. Ол Кызылдың дүрген эмчи дузазы чедирер станциязының кол эмчизиниң оралакчызы. Бо албан черинiң 50 чылдаанынга таварыштыр материал белеткеп тургаш, аңаа барып ужурашкаш, дүрген эмчи дузазы чедирер албанның дугайында оон каш айтырыгларны салдым.

— Чечек Бавуковна, эрткен ээлчегде хондур ажылдааш, силерниң албанның ажылдакчыларының «кежинге» эртер, көөр хире чүүлдерни көөрүн кызыттым, мээң караамга көзүлбейн барып болгу дег ажылдарның дугайында чугаалап берип көрүңерем?

— Дүрген эмчи дузазы чедиреринден аңгыда, эмчи дузазы чедиреринiң методиктиг сүмелерин парлап үндүрүп, тарадып турар бис. Новокузнецк хоорайның дүрген дуза чедиреринiң кафедразыбиле кады ажылдажылганы чорудуп турар бис. Ажылдакчылар шупту тускай өөредилгени эрткенiниң дугайында сертификаттарны алган.

— Байырлалыңар эртип турар чүве болганда, эки ажылдыгларны болгаш албанның хоочуннарын солун арынынга адаары чөптүг деп бодай-дыр мен. Кымнарны онзалап адап болур силер?

— Бир дугаарында хоочуннарны адаптайн: Г.Д.Абдулина, В.Н.Корлев, Н.Ф.Кривошеева, В.А.Александрова, Г.Н.Фатьянова, М.А.Салчак, Н.С.Ооржак, Д.О.Конгар-Сюрюн, Е.П.Чуглур, Л.И.Кольцова, Л.П.Подтуркина, О.А.Луканова, А.В.Абрамова, Л.Н.Пролыгина, Л.Ю.Ефимова, Т.О.Ооржак, Ф.Г.Зарубина, А.Н.Попова, Ал.Н.Попов, Н.И.Марков, В.П.Табаев, Н.А.Михутин, Е.А.Щегольков, хүндүлүг дыштанылгада хоочуннарывыс: В.А.Агошкова, Н.Д.Маковкина, Н.И.Кольчев, А.А.Караченцев, Ю.Я.Дмитриева болгаш ам аравыста чок Н.К.Цебрюк, Г.И.Попова, Л.М.Петайкина оларның бо албанга киирген үлүү улуг.

Салгал аайы-биле ажылдап турарларны демдеглевес арга чок: Ажгибицевтер, Анисимовтар, Поповтар болгаш амгы үеде ажылдап турар Ондар адашкылар (ачазы— фельдшер, оглу –эмчи) бо албанның чоргааралы.

— Эки ажылдап турарларны адап болур силер бе?

— Бистиң албанывыста эмчи бүрүзү эки ажылдап турар деп болур, чүге дээрге эскердиңер ыйнаан, маңаа чүгле мергежилин эки билиринден аңгыда, бедик мөзүбүдүштүг болуру чугула. Оон башка дүрген эмчи дузазы чедирери дээштиг болбас.

Кадыкшылдың рецептизи

Чиге сөглээн

«Аажы-чаң ыяшка дөмей, а ат-алдар ооң хөлегези. Бис хөлеге дээш сагыш салыр болгай бис, а херек кырында ыяш дээш боданыры чугула».

Авраам ЛИНКОЛЬН.

КОФЕ: чыттап алырга, чедер

Кофениң чыды суксуннуң бодундан эвээш эвес ажыктыг. Кофениң чыды мээниң болгаш иммунитет системазының ажылын өскертир. Эртенниң-не кофениң чыдын тынып алырга, кижиниң ал-бодунуң байдалы экижиир болгаш суларгай чоруу чидер. Шинчилелдер хоорган кофе тарааларының чыды кижиниң сагыш-сеткилин оожургадыр деп бадыткап турар.

Өг-бүле чылынга

Галина МУНЗУК:

«ТЕАТР — МЭЭҢ ӨГ-БҮЛЕМ»

Галина Максимовна Мунзукту республикада танывас кижи чок дээр болза, хөөредиг болбас. Ол В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының билдингир артистериниң бирээзи боорундан аңгыда, ол ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады, «Ава» деп адаар ачы-буян фондузунуң Тывада удуртукчузу. Чаа тургустунган фондунуң ажылын сонуургап, Галина Максимовнага ужуражып четкеш, сонуургаан айтырыгларымны салдым.

— «Ава» дээр ачы-дуза фондузу Тывада кажан, кандыг сорулга-биле тургустунганыл, Галина Максимовна?

— Ол фонд бо чылын октябрь айда чаа тургустунган, ава кижиге хүндүткелди эгидер, өг-бүленiң ужур-утказын бедидип, хамаарылгаларны экижидери-биле азы «Өг-бүле – шупту чүүлдүң эгези» деп билигни херек кырында ада-ие бүрүзүнүң угаан-медерелинге чедирер, бичии улустуң өгбезиниң чаагай езу-чаңчылдарын сагып, улуг улуска хамаарылгазын экижидер сорулгалыг базымнар-биле ажылывысты эгелээн бис.

— Чаа тургустунган хиреңерде ажыл-чорудулгаңар эгелей берген ышкажыл силер, деткикчилериңер кымнарыл?

— Эки тура-биле деткип турар кижилер хөй. Фонд Барыын-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга кожууннарның херээженнер чөвүлелдери-биле, Кызыл хоорайда Пенсия фондузунда, диш эмнелгезинде, уран чүүл ажылдакчыларының аразында, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралында талалакчыларны азы деткикчилерни тып алган кады ажылдап турар. Тургузукчуларынга ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды К.Т.Даваа база хамааржыр.

— Ава, ооң айтырыгларын шиитпирлеп эгелей бергениңерде, бодуңарның ава аргадуржулгаңарның дугайында чугаалап болур силер бе?

— Мен бодумну аас-кежиктиг ава мен деп чугаалап болур мен. Ие кижиге төлү черле эргим болур, кажан төлүңнү эштериң үнелеп турда, ол бир аңгы херек. Мээң оолдарым – мээң өңнүктерим-дир. Олар мээң сүмелекчилерим, кандыг-даа байдалда хей-аъдым киирер деткикчилерим. Оларның кижизидилгезинче мен ажылымның аайы-биле хөй үе чарып, күжениишкин үндүрбээн мен. Ол хирезинде бот-боттарывысты дыка эки билчир бис. Улуг оглум кажан-даа менден акша негеп, хөй чүүлдер саттырарын кыспас. Бичии оглум хеймер эргезин ажыглап, чассый бээр, ынчалза-даа ол мээң ажылымны, байдалымны дыка эки билир болгаш мени ч үдүрбезин кызар. Эштерим «оолдарыңны канчаар мындыг кылдыр кижизидип алган кижи сен» деп магадаар, ынчангаш оолдарымга чоргаарланыр мен.

— Силерниң кижи болуп хевирлеттингениңерге өг-бүленiңерниң ужур-дузазы база дыка улуг турган боор аа?

— Мен ада-иемниң ажылының, ооң соонда бодумнуң оруумну шилип алганым аайы-биле чурттал-гамның эң хөй үези театрга эрткен. Маңаа мен баштайгы базымымны кылып, чүгле артис болурумга эвес, кижи болуп хевирлеттинеримге театр дыка улуг ужур-дузалыг болган. Ада-ием театр ажылдакчылары турган болгаш ындыг чадавас, театр – мээң өг-бүлем-дир, ол чокта мен чуртталгамны өскээр медереп билип шыдавас мен.

— Ажылыңар чеже-даа чай чок болза, политикаже шымнып кирип, ачы-дуза фондузундан аңгыда, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутады база апарган-дыр силер. Театрга ажылыңар кааптаарыңар ол бе?

Щукинчилерниң тыва дыл башкызы Н.Тыртык-Кара Г.М.Мунзук-биле.

— Чок, база катап чугаалап каайн, театр — мээң чурттал-гамдыр. Бир депутат бодунуң хүлээлгезинден ойталап турар болганда, мен «Чаңгыс демниг Россия» партиязының даңзызы езугаар Хоойлужудулга палатазының депутадынче эрте берген мен. «Кижи өзер, кидис шөйлүр» деп чугаа бар болгай. Амыдыралче көрүш база чыл келген тудум ханылап, кижиниң туружу тодараттынып кел чыдар. Депутат ажылы — мээң хууда өзүлдем, хамааты туружум, республиканың хөгжүлдезинге үлүг-хуумну киириксээн шиитпирим-дир. 2 чыл хуусаа иштинде кайы хирени шыдаар мен, ол хире үлүгнү киирер мен. «Ава» фондузунга ажылдаар дээн шиитпирим база өг-бүленiң ужур-дузазының, ооң келир салгалды кижизидеринге ролюн үнелеп көргеш, ава кижи болганымда, уруглар кижизиг, ада-ие сагыш човангыр болзун дээш ажылдаар дээн шиитпирим-дир. Шупту чүвениң дөзүн өг-бүле салып турар болгай. Ында байдал кандыг болдур, оон ындыг кижилер үнер. Бижыг өг-бүледен төлептиг хамаатылар үнер.

— Өг-бүлеңер силерниң бүзүрелдиг чөленгиижиңер деп билдим, а эш-өөрүңер силерге кайы хире дузалаарыл?

— Черле амыдыралдан мен аас-кежиктиг кижи-дир мен деп бодаар мен. Мээң эштерим, мени долгандыр турар кады ажылдап турар эштерим – шупту мээң өңнүктерим-дир. Щукин аттыг театр училищезин дооскаш, ам 30 түң «мээзи» Алексей Ооржак амдаа бисти удуртуп турар хевээр. Александр Салчак бистиң эң улуувус, эң баштаавыс, ачавыс ышкаш эргим киживис, ол аравыста турар болза-ла, каткы-хөг үзүктел чок. Бо хөй чылдарның дургузунда эжим Галина Доржу мээң амыдыралымда болуп турар чүүлдерни бир-ле дугаарында дыңнадып чедирер кижим болуп артпышаан. Шак мынчалдыр кады өөренип турган 18 эштеривисти шуптузун (ам 12 кижи арткан бис) чугаалап берип болур турган ийик мен. Үевис кызыгаарлыг болганда, мен улуг-биче кады ажылдап турар эштерим бүрүзүнден, чүгле щукинчилерден эвес, кымдан-даа ажылагыйжы сүме алырындан ыятпас мен, олар тургустунуп келген байдал аайы-биле мерген сүмени кадар деп бүзүрээр мен.

— Наталья Балчыыр-ооловна Тыртык-Кара силерни аажок кызымак кижи деп чугаалап тур. Ооң ындыг үнелелин алыры амыр эвес болгай. Хоочун башкы-биле кады ажылдап турганыңар ол бе?

— Наталья Балчыыр-ооловна Щукин училищезинге өөренип турувуста, бистиң тыва дылывыс башкызы турду. Мен ынчан тывалап билбес турган мен. Ам мактанып болур мен: ам тыва дыл кырында чугааланыр, чугаалажыр кылдыр өөренип алганым мээң кызымак ажылымның түңнели. Эш-өөрүм мени кажан-даа кочулавас, харындаа аажок дузалажыр турдулар. Ам училищени дооскандан бээр 30 чыл болганывыс бо. Кижи бүрүзү чогаадыкчы кежээлерин эрттирип турган-даа болза, мындыг шуптувус киржип келген чогаадыкчы ажылывыс черле турбаан.

Арыннарны Айлаң ДАРЖАА белеткээн.

• *Театр уран чүүлү*

«ЫНАКШЫЛЫМ БООДАЛ ЧЕЧЭЭ...»

Декабрь айда найысылал Кызылдың культурлуг амыдыралында бир онзагай болуушкун — В.Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрының артизи, ТР-ниң алдарлыг артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальдың эдилекчизи Надежда Наксылдың чогаадыкчы кежээзи. Журналист коллегавыс Саяна Монгуш бир катап «Урянхай» солунга Надежда Наксылдың чогаадыкчы ажылының 25 чыл оюнга тураскаатка концертин бижээш, «Москваның-даа, Санкт-Петербургтуң-даа академиктиг театрларының салдарынга алыспаан, Кызылдың уран чүүл училищезиниң школазының чиңгине тыва аянын сиңирип алган ооң сценага оюну — төрээн Тывазының дамырак кара суу ышкаш суксун ханар, кылаң, арыг» дээнинге, шынап-ла, мен база катчыр-дыр мен. 1994 чылда тыва театрның төөгүзүнде бир дугаар бенефизин Н.Наксыл эрттиргеш, оон кирген акша-төгериктиң дөгерезин Санкт-Петербургка өөренип турган келир үедеги аныяк коллегаларынга деткимче кылдыр чоруткан кижи-дир. Ындыг буянныг сеткилдиг кижилер ховар болдур ийин. Ынчангаш-ла боор, артистиң салымчаяанының мөгейикчилери кайы хөй.

Бо хүннерде Надежда Кууларовна юбилейлиг концертин белеткеп турар, шуут чай чогун билгеш, ажыл соонда, караңгы имирде-даа бол ужуражып, чугаалажырын дугурушкан бис. Болчаавыска душчуп алгаш, кодан-майыктап чаап турар харның кыйыраажын магадап, агаарлап кылаштап ора, чугааны эгеледим.

—Таваар чаап турар харның аянныын!

—Мен база чаа-ла ону бодап, магадап чордум. Декабрь айда төрүттүнген болгаш ындыг ирги мен бе, харның кыйыраарын дыңнап кылаштаарымга, шылаг-човаам ала-чайгаар эстип турган ышкаш боор-дур ийин—дээш, сценада-даа ышкаш, оожум ужугуп бадып турар харны ийи адыжы-биле доспушаан, чугаалай-дыр: —«Төрүттүнген айың-биле, уруум» — деп, авам аккыр харбиле байыр чедирип, чаагымны чассыг суйбап, ошкап турганзыг-даа...

Авазы чок апарган кежээ Надя концертке С.А.Сарыг-оолдуң «Оттуг-Тергезин» чугаалаар ужурлуг апарган. Бөлүк эжишкилер, бистер, Надяны «Сценаже цнцп канчаар сен, режиссерүң чүвениң ужурун билир-ле ыйнаан» деп чадап каан бис. Чүгле бажын чаяр. «Оттуг-Терге»-биле корцкчцлерни каттыртып, чугааланып турарын көргеш, ооң сеткилинде хайнып турар ыыдан карак чалданыр. Мергежилинге ол хире бердинген, езулуг профессионал актрисадыр дээрзин ынчан ылап билген ийик бис.

—Аваңның —Дарый Кыргысовнаның сүттүг шайын аартап, Мөңгүн-Тайгадан эккелген семис хоюнуң дүлген эздин чооглап, амыдырал, ажыл-агыйывыс дугайында чугаалашкан бис. «Мемуарлар бижип чоруур-дур мен ийин, кызым, ону «Шынга» парладып көрген болзумза» деп орду. Менче чорудуп бээрге, аайлап, эде-хере тыртказ, чырыкче үндүрер кылдыр дугуржуп турдувус. «Мени билир чонум, эш-өөрүмге ол-даа болза изиг байырым болур-ла ыйнаан деп бодаар-дыр мен, ырак-узак чурттап чоруур болгаш» дээр чораан. Харалаан, четтикпейн барды ийин. «Архиви бар, ону коптарар дээримге, чүрээм чагдатпас-тыр, коргар-дыр мен» деп органыңны сактып ор мен, элээн үе эрте берди, ооң-биле таныжып көрдүң бе, Надь?

—Шынап-ла, эге дээрезинде дээриндеп чалданыр турдум. Чоокта чаа ала-чайгаар номчуксап, чүрээм олче чүткүп эгелээр орта, коптарып эгеледим. Авам дыка-ла хөйнү бодап чораан-дыр дээрзин билип алдым. Төрел-дөргүлүн, чер-чуртун, эш-өөрүн, баштайгы ынакшылын бүгү назыда бодап, сактып чораанын бижип каанының чечен-мергенин магададым. Тыванның бир улуг эртемденибиле бот-боттарынга ынак чораанын, авам өг-бүлелиг, ажы-төлдүг-даа апаарга, ол кижи ынакшып, манап чораанын номчааш, кээргээримни. Ынчалза-даа ачам-биле өг-бүле туткан, мен төрүттүнүп келгеним аас-кежиимдир. Төрүттүнер салымныг болганым ол ыйнаан. Ол эртемден чок апарганда, «Үндүр үдежип каар бис бе, уруум?» дээрге, мен чүнүң-даа ужурун билбес кижи херекке-даа албаанымның кончуун көр даан, аныяктың мелегейи деп чүве ол ыйнаан.

Улуг-Хемниң Ийи-Тал чурттуг болгаш оларынга медээжок кижи. «Изиг оттуг Ийи-Талым» дээр. Ийи-талчылары өөрүүр ыйнаан дээш, «Төрээн черим, төрел чонум» деп сактыышкынын чоокта чаа Улуг-Хем кожуун солунунуң редакторунуң оралакчызы, шүлүкчү, журналист Алексей Сарыгларович Бегзин-оолга чырыкче үндүр парлап бээрин дилээримге, дыка таптыг кылдыр аайлааш, дораан «Улуг-Хем» солунга үндүрүп берди. Дыка-ла амырадым. Авамның улуг хүндүткел-биле адап, бижип, сактып каан кижилерин танывазым-на хомуданчыг. Улуг назылыг кижилер өске оранче чорупкан-на ыйнаан харын, ынчалза-даа оларның үре-салгалдарынга өгбелериниң дугайында чүүл өөрүнчүг-ле боор.

—Чогаадыкчы кежээңниң «Ынакшылым боодал чечээ» деп адын бодуң чогаадып алдың бе?

—Ийе.Даңгаар эртен хеп-хенертен бажымга кире хонуп келген. Черле ындыг чүвем бар, хилинчектенип бодап-ла, ол-бо вариантыларны шилээш, чадап каар мен. Оон бирле хеп-хенертен бажым «ажылдай бээр» аан.

—«Ынакшылың боодал чечээн» кымга сөңнексээр-дир сен?

—Чоок эдержип, мээң өөрүшкү-муңгаралымны үлежип чоруур эштеримге, кады ажылдап турар эштеримге, ажы-төлүмге, көрүкчүлеримге, Кызылымга, Ынакшылга, Чурталгага сөңнексээр-дир мен.

—Онза-солун чүнүң-биле көрүкчүлериңни —мөгейикчилериңни өөртүр сен чээ?

—Концерттиң адынга дүүштүр сценага чурттап эрткен амыдыралымны көргүзүкседим. Коллегаларым, ылаңгыя аныяк артистер мени деткип, дыка дузалажып турлар. Режиссер Марина Сарыгга курлак чедир мөгеер мен. Чогаадыкчы ажылымның 25 чылдаанының кежээзинде концертимни база Марина дыка чараш кылдыр тургусчуп бергенин черле утпас мен. Марина Москвага 3 чыл өөренгеш, режиссураны кызыл диплом-биле доозуп келди. Удавас ооң ажылдарын көрүкчүлер магадап көөр дээрзинге бүзүрээр мен. Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре дижир болгай, ынчангаш номчукчуларга—көрүкчүлеримге чажыдымны элекке ажытпайн, театрже чалап тур мен.

—Артист болуру чаңгыс-ла күзелиң ол турган деп билир мен. Чогум ол мергежилди шилип алганыңга хомудавайн чор боор сен аа?

—Чок, канчап-даа хомудавас мен. Миннип келиримге-ле, артист болуксап чораан мен. Акша-шалыңы эвээш-даа болза, сценаның бээр энергия-күжү чүден артык. Хамык ужур акшада эвес, кижиниң сагыш-сеткилиниң байлаанда.

—Магадап, хүндүлээр артизиниң сөзүн дыңнап, оон үлегер алыксап чоруур аныяк-өскенге чүнү чагып, сүмелексээр-дир сен.

—Номчуттунарын. Шии деп чүл дээрзин безин билбес уруглар, оолдар бар болурдур. Кезек үеде театр кожуун, сумуларже гастроль үнмейн турганындан ындыг ийикпе, театр, шии деп чүве танывас өзүп турар салгал көдээде бары муңгаранчыг. Шии үезинде бир сумуга «Солун эвес концерт-тир, чугаалажып-ла турар» деп орган бичии оолдуң чугаазын дыңнадым.

Культуразын бедидер болза эки-дир ийин, аныяк улус аан. Автобуска кырган кижи кирип кээрге, чайлап бээр аныяктар ховар. Кудумчуда дүкпүрүп каан чараа-думаанын чииртимин! Бо мээң хоорайым, Тывавыстың найысылалы, мээң черим-дир деп үнелеп, төрээн черивисти камнап-кадагалаар ужурлуг. Төрээн дылывысты база камнаалыңар, ылаңгыя аныяктар. Көдээ суурдан-даа келген аныяктарны дыңнаарга, ыры сөстерин орусчуду адаар боорга, чараш эвезин. Аныяк-өскен бо шагда даштыкы байдалынче хөй кичээнгей салып, мода сүрүп, аар өртектиг хеп кедиксээр апарган, а иштики делегейин байыдарын уттуп аар-дыр. Чеже-даа чараш кыс азы оол болза, ооң делегейже көрүжү кызыы болур болза, ол сөөлүнде барып дөмей-ле кымга-даа солун эвес кижи апаар. «Чаражынга шай хайындырып ижер эвес» дээр ийик чоп бистиң тывалар. Чараш кижи дээрге арыг кижи-дир, мага-боду-даа, иштики сагыш-сеткили-даа, идик-хеви-даа. Аныяк кижи дээрге-ле эң-не чараш кижи ол ышкажыл. Аныяк назын дыка дүрген эртиичел оозу-ла кончуг. Чараш күзел-бодалдарлыг чоруурун сүмелээр-дир мен. Номчуттунар-номчуттунар херек.

—Каш чыл дургузунда уран номчулга мөөрейлеринге жюри даргалап, кежигүнү бооп келген болгай сен. Чүнү эскердиң?

—Ол дугайында чугаалажып шаг болган бис але? Кады-даа жюриге ажылдап турдувус.

—Номчукчуларывыска, ылаңгыя аныяктарга ажыктыг сүме болзун деп бодал-биле айтырып орарым ол.

—Хүндүткел-биле чалаарга, ойталаар дээрге дыка эпчок. Ам канчаар, ажыл-агыйымдан айтырып ап чыткаш, жюриге орардыр мен. Уругларның хөй кезии ужур эдертип, хүлээлге күүседип киржип турар. Башкылары өөреникчизиниң күүселдезин «быжыр» белеткешпээн боор-дур. Идепкейжи, хөй кижи киржилгелиг эртип турары эки-ле, ынчалза-даа шынарынче кичээнгей салза эки. Уран номчулгага хамаарыштыр республика чергелиг-даа, хоорай чергелиг-даа бол, мастер-класстан эрттирзе деп бодаар-дыр мен.

—Дүүн чаа щукинчилерниң юбилейлиг концерти болган болгай, сонуургадың бе?

—Ийе. Щукинчилерни магадаар-дыр мен, демниг деп чүвезин. Бөлүк боорга черле дыка онза ышкажыл, бот-боттарының дугайында солун сактыышкыннарны-даа кылып болур. Черле ынчаш бо дыка шыырак бөлүк, чаңгыс Алексей Кара-ооловичини алырга безин кандыг-дыр, бүгү делегейге тыва театрны ол алдаржыдып кагды ышкажыл. Александр Халарбаевичиниң «Чараш кыстар» деп ырыны күүседири езулуг бичии театр чүведир ийин. Мария Сандактың ойнаарын дыка сонуургадым. Сценадан өскээр чоруй барбаан болза, онзагай артист болур турган деп бодаар мен. Мен дээрге Кызылдың уран чүүл училищезиниң актер салбырын дооскан болгаш, театрда кара чааскаан мен. Кады дооскан орус эш-өөрүм өскээр чоргулай барган. Ынчангаш 25, 30-даа чылдаанымны чааскаан эрттирер мындыг кээргенчиг кижидир мен ийин. Ынчалза-даа КУУ-нуң актер салбырын дооскан мен деп каяа-даа айтыпла, училищемге чоргаарланып чоруур мен.

—Төлептиг артисти училище доостурган-дыр, чоргаарланып чорбайн канчаар.

Надежда НАКСЫЛ

«СООҢДАН МААНАЙ НОМЧУТПАС МЕН...»

Сени бүргээн бодалымның дөгерезин
Чаңгыс черге чыып алгаш,
өрттедиптим.
Сеткилимниң хөмүрээрген
ханызында
Чаңгыс сорбу артпазын деп
күзээр-дир мен.
Каргыш салып, сооңдан маанай
номчутпас мен.
Канчаарга-даа ол-ла чокка
буруулуг сен.

Кажан шагда сени өршээп
кагзымза-даа,
Канчап черле бурган сени
өршээр болду?

—Дыка-ла күштүг одуругларны төрээн силер аа, чогаалчы?

—Оо, мени чогаалчы дээрге ыядынчыын! Ынчалза-даа чаагай сөстерни дыңнаарга эки-ле чүве-дир але. Анаа бодалымга кирип келген, сагыш-сеткилимден ала-чайгаар иттирип келген үелерде бижиттинер кижи-дир мен ийин. Екатерина Түктүг-ооловна ынча дээр чораан: «Бижиттинип-ле турар болза, бижип-ле тур». Чамдыкта дүжепкен чүүлүмнү-даа бижий бээр-дир мен. Чалгынналы бергенимде аан.

—«Чалгынналы бээриң» таварылгалар хаая эвес-ле ыйнаан?

—(Аажок-ла каттырып, бижиргей аарак). Оон башка ынакшылым боодал чечектери кайын кээр деп...

—Чүү деп күш чалгынналдырыптардыр?

—Ынакшыл-ла болгай.

—Ынакшый бергениң ол де?

—Бүгү назынымда ынакшылдың казыргызынга тавартып чордум. Ам харын шуурганнаар байдалдыг.

—Ык?!

—Шуурган келзе-келзин! – дээш, базала медээжокка, шаг төнгүжеге каттырар кижи бооп-тур.

—Ынакшылда назы чок. Ындыг бе?

—Хыраа, дүвү аразынга өлбес, доңмас,
Шагның шыңгыы
дүрүмүнге чагыртпастаан,
Чаңгыс чоргаар,
элдеп күш бар —
Ынакшыл ол!

— Угжок-тур оо! – деп магадап, карактарында оттар чайнап, каттырып турар аас-кежиктиг эживис дээш өөрүшкү сеткилимни бүргей берди. – Байыр чедирип тур мен! –дээрден өске сөс тыппадым, а ол дыка ыыткыр кылдыр каттырып-ла, каттырып-ла тур. Дыка оожум бадып турар, үн чок ак хар эстээн ыржым кежээни ол каткы улам каастады. Четтинчипкен, бодалдарже шымнып, чугаа чок базып ор бис. Сөс чокка билчир бооргa, кандыг ийик? Билир силер.

Элээн кылаштажып орувуста, дыка эки таныырым, оожум цнц-биле Надежда Наксыл сценада дег, сеткил хайныышкын-биле чугаалай-дыр:

Даңгаар эртен чывар соокту
билгеш безин,
Дадагалды артымга каап,
шүүдүн киргеш,
Дүмбей дүннүң тааланчыг ыржымынга
Дүлдүнүпкеш, куспаандыва кире бердим.
Овур-сыным таалап, суйбап эргелеттиң.
Ошкап турдуң. Саамчып келген
мага-бодум
Оожум, таваар чалгыгларже
шымны берди.
Одуруглар ала-чайгаар аяннашты.

Мээң магадап, хол часкаанымны-даа артист эскербеди ышкаш, улаштыр чугаалап-ла чор.

Хойнуңга мен олуруп аайн,
Хоюг үнүң аялгазын таалап дыңнаайн.
Хоруй берген аңчыгаш дег,
Холдарыңның чымчаанга мен эргеленийн.

Чоокшулады олуруп аайн.
Соккан чүрээң согуун дыңнаайн.
Сырынналган уян хөңнүм
Сыгыдыңның хөөнүнден чазылгай аан...

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

• *Эртем-практиктиг конференциядан илеткелдер*

ЭКОЛОГИЯ-ЭТИКАЛЫГ ИДЕЯ

С.А.Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романында тыва кижиниң октаргай, делегей көрүүшкүнүн философчу езу-биле уран-чечен чуруп көргүскен. Маадырның мээ-медерелинде бодалдарын быжыктырып, мага-бодун дадыктырып, мөзүг-шынарын кижизидериниң кол хүлээлгелерин бойдус, ону долгандыр турар хүрээлел күүседип турар. Ооң салдары-биле кижиге ону долгандыр турар бүгү делегейге экология-этикалыг хамаарылга тыптып кээр. Чогаалда бижээн сагылга-езулалдарны, үзел-бодалдарны номчукчулар чоннуң бурунгудан келген экология-этикалыг амыдыралчы чаңчылчаан хоойлулары кылдыр ала-чайгаар хүлээп көрүп турар.

«Аңгыр-оолдуң тоожузунда» кижи бойдустуң төлүг деп бодал эгезинден төнчүзүнге чедир илереттинген. Ында кол маадырның бичии чаш үезинден эгелеп делегейни эскерип көрүп, ооң-биле таныжып эгелээн хайгааралдарын автор кончуг солун, чаптанчыг болгаш шынзыг көргүскен.

Кижи болгаш бойдустуң кожахелбээ болурунуң кол принциви амыдыралдың кандыг-даа хевириниң бот-үнелели болур. Ынчангаш «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» кижи бойдустуң кырынга тергиидеп, ону чагырып ап, кара туразында аажылап болур деп хензиг-даа элдээртиг чок.

С.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» тыва кижиниң бүдүжү, аажы-чаңы, иштики сагыш-сеткил өскен черииң бойдузу-биле тудуш дээрзин тода илереткен.

Төрээн черииң үнүш-бойдузун, хем-сугларын, аң-меңин, дириг амытаннарын, курт-кымыскаяан үнелеп көөрү — бойдуска хумагалыг болуру «Аңгыр-оолдуң тоожузунуң» маадырының хенче чажындан сагып келген үүлү. Бичии Аңгыр-оолдуң төрүмелинден сонуургак болгаш эскериичел аажы-чаңы аңаа өмек-дөмек болган. Ооң амыдыралчы дуржулгазының улуг «башкылары» чон болгаш бойдус болган.

«Бирги номда кижиниң чаш назынының дугайында ниити философчу утка-бодал илереттинген. Кижиниң чуртталгаже баштайгы базымы чоок кижилерин, бойдусту танып билиринден эгелээр деп идеяны бөлүк эгелерге сайзыраткан. Үш харлыг Аңгыр-оолдуң эң мурнай магадаан үүлдери — аваазының «чазык-чаагай, чырык, өөрүшкүлүг» арны биле аал мурнунда делгем шынаа, ооң ындында бедик даглар болгаш кызыгаар чок делгемнер. Кижиниң мөңге дазылдары – төрээн иези биле төрээн чурту.

Аваазының өлгени Аңгыр-оолга эмин эрттир аар ажыг-шүжүгнү онааштырган, ынчалза-даа аваазынга ынаа ооң чуртталгазының ыдыктыг, быжыг баганазы бооп арткан. Ол ышкаш, үе-чергези уруглар-биле черге ойнап, каттап, хой-даа кадарып чорааш, Аңгыр-оол бойдустуң амыдыралындан хөйнү эскерип, хөйнү сонуургап чораан, черчурту-биле кажан-даа адырылбас кылдыр хиннешпишаан, аңаа төрээн иезинге дег ынак апарган. Төрээн ораны – Аңгыр-оолдуң база бир баганазы. А үш дугаар баганазы – ырак, чоок чону» — деп, критик А.К.Калзан бижээн.

«Эргин кырынга», «Бедик даг бажынче үне бергеним» деп эгелерде өскен черинче «көрүжүнүң ажыттынганын», ону үнелеп көөрүнүң эге демдектерин чураан. А «Саржаг дажыглаан», «Четки аргааш, салып каар», «Тамы», «Чаашкын медээчилери», «Эдер амытаннар», «Хөмээ» деп эгелерде кымыскаяк, ээремчик, дөңгүр-чучуу, күжүген, куштар дээн ышкаш дириг амытаннарны кол маадырның эскерген көрүжү-биле эң-не чаптанчыг, солун кылдыр бижээн. Оран-делегейде бар-ла дириг амытан бүрүзү бойдустуң хайыразы, ээзи болур деп идеяны бо чогаалда илереткен.

«Аңгыр-оолдуң тоожузунда» Чер, Дээр, Ай, Хүн, Оран-делегей дугайында бурунгу тываларның бодалдары база илереттинген. Тоожукчу маадырның чугаазын дамчыштыр космогониктиг билиишкиннер ооң кырган-аваазының көрүжү-биле тодараттынып турар. Тыва улустуң тоолчургу, төөгү чугааларын чамдык эгелерге («Үш оран», «Кижи чүге оът чивезил», «Чылбыга сыырыпкан»...) өзектей алганы чогаалда улусчу идеяларны улам быжыктырып турар.

Үстүнде чижектерден көөрге, тыва чон бурунгудан бээр-ле бойдус-биле хини тудуш, ооң-биле бир баг чурттап чораан. Төрээн черииң бойдузунга хумагалыг, хем-суг бажы бужартатпас, үнүш-сиген чулбас, ыяш сыкпас дээн ышкаш суртаал-чагыгларны аныяк-өскенге өөредип чорааны чогаалда тода көстүп турар. Тыва кижиде экологтуг кижизидилге үе-дүптен турганы чигзиниг чок дээрзин «Аңгыр-оолдуң тоожузундан» эскерери берге эвес.

Хевирлеттине берген делегей көрүүшкүнү кандыг-даа чоннуң, коллективтиң азы оларның төлээзи болур кижиниң башкарыкчы «программазы» апаар. Күүседип турары кылдыныглар чурумчуй берген, ону улус хажык чокка сагып турар болу бээр. Этика дээрге культураның хевири болбушаан, кижилерниң ниитилелге болгаш бойдус-биле харылзажырынга удуртулга болур аргалар-дыр. Бойдус – кижиниң идеалдарын, үнелелдерин тодарадыр фактор болуп турар.

Тыва кижиниң амыдыралында бурунгу үелерден бээр быжыглып доктаай берген этикалыг дүрүмнерни «Аңгыр-оолдуң тоожузундан» арбыны-биле көрүп болур. Ол дээрге улусчу езу-чаңчылдар, сагылгалар, оюннар – черле тыва амыдырал долузу-биле хамааржыр. Тыва кижиниң сагып чорааны амыр-менди солчуру, бичии уругнуң бажын кылбыктаары, чок апарган кижини орнукшудары болгаш ооң соонда чорудар езулалдар, куда езулалы, чиңгине тыва байырлалдар – Шагааны, дагылгаларны эрттирип чорааны, аал-оранынга база оран-таңдызынга чорааш бодун алдынары чогаалчының хайгааралындан дүшпээн болгаш романның ниити утказында база бир кол идея бооп турар.

Мария КҮЖҮГЕТ,
Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТКУ-нуң филология факультединиң литература болгаш аас чогаал кафедразының улуг башкызы.

С.А.САРЫГ-ООЛ — драматург

Тыванын Улустуң чогаалчызы С. Сарыг-оолду шүлүкчү, прозачы деп билир бис, а Сарыг-оол драматург деп үүлге чигзиниишкиннер туруп боор. С.А.Сарыг-оол бодун драматург кылдыр санавайн чораан. Чогаалчының арттырып каан өнчүзүнде он бир шииниң дугайында чугааны кылып көрээлиңер.

С.Сарыг-оолдуң бижээн шиилери. Чогаалчы бир-ле дугаар шии көргүзүүн 1925 чылда көргенин сактып бижээн. Каш чыл эрткенде, 1929 чылда баштайгы чогаалы — **«Аңгы демисели»** деп бирги шиизиниң дугайында сактыышкыннарында демдеглээн: «Ону чүге сагындың дээрге ону шии чогаалы деп чүвениң баштайгы мугулай оралдажыышкыны кылдыр көрүп болгу дег...»

Ооң соонда үжен чылдарда ийиги **«Ие көрбээнин кызы көөр», «Үндезин каадырны быжыдаалы»** деп үшкү чаңгыс көжегелиг шиилерин бот-тывынгыр артистер ойнаар кылдыр таарыштыр бижээн. Б.Хөвеңмей, М.Кызыл-оол-биле демнежип бижээни **«Хаан хоойлузу»** деп дөрт дугаар шиизи бодунуң үезинде элээн делгерээн чогаалдарның бирээзинге хамааржыр.

Театрның 25 чыл оюнга уткуштур парлалгага үнген Тыванын алдарлыг артизи Кара-кыс Мунзуктуң сактыышкынында мынча дээн: «...1936 чыл. Тыванын булуңнарындан ойнаарынга сундулуг чамдык кижилерни шилип эккелгеш, он кижи киржикчилиг театр салбырынга киирген. Бир чыл хире болганда, боттарывыс шиге ойнап эгеледивис. Ол шиилер дээрге, С.Сарыг-оолдуң **«Буянныг-даа болза, кижи өлүр»**, С.Токаның **«Дөнгүр-оол»**, В.Көк-оолдуң **«Эки хүн»**, М.Мунзуктуң **«Чечен кыс»** болгаш өске-даа шиилер чүве. Бо одуруглардан мооң мурнунда тыва литератураның төөгүзүнүң очерктеринге чырыттынмаан үүл — С.Сарыг-оолдуң бижээни **«Буянныг-даа болза, кижи өлүр»** деп беш дугаар шиизи база турган деп билип алыр бис.

Дараазында С.Сарыг-оол биле О.Хойлакааның демнежип бижээни **«Кижизиг чем»** деп алдыгы шиизиниң кыска утказын тыва литератураның 1964 чылда чырыкче үнген допчу төөгүзүнден билип ап болур. Моон алгаш көөрге, С.Сарыг-оолдуң өске авторлар-биле база кады ажылдап турганы тодаргай билдинип кээр.

Удур чогаадып ойнаар импровизация-шиилер азы «агитка шиилер» үжен чылдарда нептерээн турган. А.Калзанның шии чогаалының дугайында шинчилел ажылдарында үстүнде адаан шиилер демдеглеттинген. Тыва литератураның «адып орар даң хаяазында» көстүп келгилээн баштайгы шиилери улустуң аас чогаалынга чоок-шулашкак.

Үстүнде демдеглээнивис алды шииниң аразындан үгле **«Ие көрбээнин кызы көөр»** деп дөрт кезек кылдыр көргүскен чаңгыс көжеге шиижигештиң латин үжүктүг сөзүглели бижик кагар машинкага парлаан оригиналындан хевээр дүжүрүп парлаттынган.

«Одагжыгашта» (1942ч.) – чаңгыс көжегелиг чедиги шиижигежи «Культура бажыңнарынга репертуарлыг чыынды» деп номга 1947 чылда парлаттынган.

«Сумуда башкы» — үш көжегелиг сес дугаар шиизи 1942 чылда бижиттинген. Хөгжүм-шии театрынга 1944 болгаш 1947 чылдарда ийи сезонда ойнап көргүскен.

А. К. Калзанның, С.Н. Тарбанаковның, В.Ц. Найдаковның кыска сайгарылгаларында шииниң кол маадырларының аттары өске: аныяк башкы Дамбаның ады – Эртине, ооң ынак кызы Шурунуң ады – Хандываа. Баштайгы 1942 чылда бижээн вариантыда маадырларның аттары өске турган деп чүве моон билдинип кээр. Тыва литература шинчилекчилеринге ону тодаргайлаары — эргежок чугула айтырыгларның бирээзи.

“Чечен биле Белекмаа” (1944 ч.) С.А.Сарыг-оолдуң шии жанрынга эң-не чедимчелиг болган ажылы — бир дугаар бижиттинген тыва операның либреттозу. Операның бижиттинген төөгүзү тыва хөгжүм шинчилекчилериниң ажылдарында тодазы-биле чырыттынган.

Р.Г.Мироновичиниң сактыышкыннарындан: «Ол бодал мени болгаш чогаалчы С.Сарыг-оолду үглендирипкен. Келир үениң чогаалынга тускай сагыыр ужурлуг негелделер турган: сюжедин чоннуң аас чогаалында билдингир тоол азы легендазындан алыр, музыказы база-ла чоннуң ырларынга даянган турар, ону тыва театрның труппазының артистеринге тус-тус таарыштырып бижиир... дээн үзүндүден хөйнү билип алыр бис.

«Чечен биле Белекмаа» деп тоолдуң сюжедин тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи — С.К. Тока дөртен чылдарның ортузунда-ла сүмелеп, тыва операны бижиир дугайында бодалды изии-биле деткээн. Ооң сүмези сөөлүнде барып, 1951 чылда «Араттың сөзү» деп сураглыг чогаалынга Тарбаганның «Кодур-оол биле Биче-Кыс» деп тоолу кылдыр бижиттинер.

Ажыл шудургу чоруп турган: С.Сарыг-оол либреттонуң сөзүн тыва дылга бижиирге, совет тюрколог эртемден А.Пальмбах орус дылче чергелештир очулдурбушаан, композитор Р.Мироновичиге дамчыдып берип турган. Бир дугаар кезээн (акт) доозупкаш-ла, операның авторлары-биле режиссер И.Я. Исполнев театр-студияның күжү-биле сценага салыр деп шиитпирлээннер. Ол дугайында А.Н Аксеновтуң монографиязындан номчуур бис: «Тыва дыңнакчыларга-даа, күүседикчилерге-даа чаа хевирниң чогаалы – хөгжүмнүг шииниң шенелдези (экспериментизи) кылдыр операның бирги кезээн салганнар».

«Премьера 1945 чылдың август төнчүзүнде улуг чедиишкин-биле салдынган. Ынчалза-даа опера төнмээн хевээр артып калган, чүге дизе ол-ла чылдың күзүнүнде Р.Г.Мироновичиниң командировказының хуусаазы төнген. Операның ийиги, үшкү актыларының эскиттери азы дүрзүлеп каан вариантылары чыдып калган. Харааданчыг чүве — ол тургускан шенелдениң сөзүглелиниң ора-сомазы кайдаа артпаан» деп, З. Казанцеваның үстүнде адааным ажылында бижиттинген.

Хөй чылдар эрткенде, бир дугаар тыва опера бижииринiң дуржулгазынга Р.Мироновичиниң өөреникчилериниң бирээзи — тыва композитор Р.Д. Кенденбиль эглип келир. Ленинградтың музыка училищезинге өөренип турда, тыва театрның директору турган Р.О.Далай-оол опера бижиирин аңаа сүмелээн. Ынчан «Чечен биле Белекмаа» катап база уламчылаар аргалыг бооп, авторларның холунче кирген. Долузу-биле **1965** чылда доозулган. Ол үениң дургузунда операны үзүктеп Ленинград, Новосибирск, Москва хоорайларга концерттерге ойнап турган. Улуг совет композитор Д.Д. Шостаковичиниң безин үнелелин ап четтигипкен кайгамчыктыг чогаал ам бо хүннерге чедир тыва театрның сценазынга салдынмаан.

1963 чылдың апрель 11-де хүлээткен хөгжүмнүг шииниң сөзүглели театрның архивинде шыгжаттынган. 1954, 1964 чылдарда театрның сценазынга операның чамдык кезиин сценага хөгжүмнүг шии кылдыр ойнап көргүскен, ооң үшкү эдилгезиниң партитуразы композиторнуң хууда архивинде. Клавирниң чара бижилгези Кызылдың уран үүл училищезиниң теория салбырының алдын шыгжамырының фондузунче кирген.

Бо хүннерде композитор биле либреттистиң аразында харылзаазы, операның сөзүглели болгаш хөгжүмнүң деңнелгелиг сайгарылгазы чугула, солун айтырыгларның бирээзи бооп турар. **Тыва чогаал шинчилелинде либретто жанры дөртен чылдарның ортузунда тывылган деп үүл кайда-даа демдеглеттинмээн...**

1954 чылда бижиттинген **«Бедик биле Чавыс»** деп хөглүг-баштак хөгжүмнүг шиижигеш.

«Ийи көге-буга» («Ийи чагаа») — чаңгыс көжегелиг хөгжүмнүг комедия. «Улуг-Хем» (№ 27, 1968 ч.) альманахка, чогаалдар чыындызынга парлаттынган. Мөзүг-шынар темазынга бижиттинген шиижигеш кайы-даа үениң кижилеринге дээштиг, солун чогаал болуп турар.

«Хүннүң ыраажылары» — үш көжегелиг хөгжүмнүг шии. А.К. Калзан бо шииге хамаарыштыр мынчаар бижээн: «Менээргеп дүжүметсээн удуртукчу биле коллективтиң аразында үнүп келген, амыдыралчы дөстүг чөрүлдээни көргүзер деп сорулганы автор салган. Шыырак бижиттинген эпизодтар ховар эвес.Чамдык репликалар харын-даа мерген поэтиктиг афоризмнерже шилчий-даа берип болгу дег...».

Сураглыг якут чогаалчы Семен Даниловтуң «Сарыг-оол театр уран үүлүн тургусчуп бижээн шиилеринде база-ла төрээн черинге, төрээн дылынга ынакшаан шүлүкчү кылдыр артар. Ооң опера сюжединде, киносценарийлеринде, критиктиг үүлдеринде, эртем монографияларында безин амыдыралдың болуушкуннарынче ханы, чиге көрүжү поэтиктиг боданыышкынбиле сиңниккен» дээн сөстеринде чоргаарал болгаш магадал С.Сарыг-оол шии чогаалчызы, драматург деп бадыткалы-дыр деп билип алыылыңар.

Ульяна МОНГУШ,
Кызылдың уран үүл училищезиниң башкызы.

Республика амыдыралындан

Тываның бюджет чорудулгазын анализтеп көөр

Кызылда Сибирь регионда эрге-чагырганың күүсекчи органнарының төлээлери кирип турар ажылчын бөлүк келген.

Оларның кылып чорудар ажылы – Тывада бюджет чорудулгазының эксперттери болуп, ону чурумчудар талазы-биле сүмелерни ажылдап кылыры. Ажылчын бөлүктүң составын Президентиниң СФО-да Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнин тургускан. Ол бөлүктүң составында оон аңгыда Алтай край талазы-биле федералдыг инспектор Александр Заболотный, Бурят Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы Ольга Макарчук, Алтай крайның Саналга палатазының даргазы Надежда Юдакова база кирип турар.

«Бюджет чорудулгазының бүгү киржикчилеринге мындыг өске черлерден келген улустуң көрүжү аажок ажыктыг болур. Бис ону хамаарышпас аудит кылдыр көрүп, олар Тывада бюджет чорудулгазының боттуг байдалын көргүзер боор деп санап турар бис» — деп, премьер Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Чылдагааны... көге-бугада

Декабрь 7-де 17.00 шакта Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал суурун хандырып турар электри энергиязы хенертен өшкен.

Ук черже «Тываэнерго» ААН-ниң Барыын электри четкилериниң септелге бригадазы үнгеш, чырыктың өшкен чылдагаанын элээн үе дургузунда илередип чадаан. Тус чер школазынга хамааржыр трансформаторнуң иштики станциязын хынаан соонда, ынчан чүгле айтырыг шиитпирлеттинген. Чылдагааны ...көге-бугада болган. Куш сооктан тургаш, бедик вольтулуг шугумнуң ток чорудар кезээнче кире берген, ынчангаш кыска замыкание болу берген.

Декабрь 8-те дүштекиниң 11.00 шакта суурнуң электри хандырылгазын катап тургускан.

«Тыва. Өзүлдениң базымнары»

«Тыва. Өзүлдениң базымнары» журналистер конкурузу 2008 чылдың түңнелдерин үндүрүп турар. Декабрь 20-ге чедир Парлалга бажыңынга Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының ажылдакчылары журналистерниң бот-тускайлаң конкурс ажылдарын база редакцияның материалдарын хүлээп ап турар.

«Бис бо чылын конкурсту адырлар аайының принциви-биле аңгылаваан бис, а аңгы-аңгы темаларда бижип турар – социал политикадан, көдээ ажыл-агыйдан эгелээш, биче болгаш ортумак бизнеске, республиканың амыдырал-чурттарга хандырар бүдүрүлгелериниң ажылынга чедир журналистерниң ажылдарын «Тыва. Өзүлдениң базымнары» деп чаңгыс ат-биле каттыштырган бис» — деп, культура болгаш информация политиказының сайыдының оралакчызы Роман Тас-оол чугаалап турар.

Конкурстуң жюризин вице-премьер Анатолий Дамба-Хуурак баштаар. Тиилекчилерниң аттарын Россияның Парлалга хүнүнде, январь 13-те, чарлаар.

«Тува-Онлайн» медээлер агентилели.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Аввыс **Олчанмаа Чөпей-ооловна КУУЛАРГА** төрүттүнген хүнү-биле изиг байырывыс чедирип, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү, узун назын назылаарын күзеп тур бис.

Кенни, оглу.

Киржи болгаш хоойлу

«БОЙДУС КАМГАЛАКЧЫЛАРЫН» ШИИТКЕН

Тере-Хөл кожуунуң Балыктыг-Хемге Москвадан келген турист-сугжулар катамаранга салдадып чорда, үптеп дээрбедээри-биле халдаашкын кылган ийи алышкыга хамаарыштыр суд шиитпири хоойлу езугаар күш кирген.

Эрткен чылдың август 8-те ажыл-агыйы чок Мерген биле Солун-оол Самба алышкылар Балыктыг-Хемниң эриин дургаар даг оруу-биле аттыг чоруп органнар. Тере-Хөл кожуунуң төвү Кунгуртуг суурдан 25 километр черде хемниң сыык суглуг черинде туристерлиг катамаран чоруп шыдавайн турупканын көрүп кааннар. 17 шак үезинде аттыг кижилер туристерге чедип келгеш, боттарының кылбып алганы «КО-44» карабин боозу-биле коргудуп тургаш, 70 хуулуг бир литр эмнелге спиртин, бир хап сигаретти былаап алганнар. Ийи шак эрткенде, олар араганы ижип алгаш, туристерниң хонар лагеринче халдаарын шиитпирлээш, элээн каш чаңгыс черчурттугларын олче хаара туткан. Эзирик аттыг кижилер бооларын туристерже шыгаап алгаш, Тере-Хөлдүң девискээринге чоруп тургаш, бойдусту үрегдеп турары дээш «үндүрүг төлээриниң дугайында» негелдени аалчылардан кылганнар.

Алышкылар боолаар бис деп кыжанып тургаш, туристерден аъш-чем продуктуларын, электроннуг шакты, плеерни, капрон хендирни, рюкзакты, суг өтпес чаглактанып пөстү болгаш өскедаа дериг-херекселдерни былаап алганнар.

Бо кем-херек үүлгедиишкини республиканың хөй-ниитизиниң килеңнээшкинин, буруу шавыышкынын болдурган, ынчангаш ооң истелгези республиканың прокурорунуң, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының истекчилериниң хыналдазынга турган. Истелгени хуусаазында чорударынга когараан туристер бо дугайында Тываның эрге-хоойлу камгалаар органнарынга дораан дыңнатпааны, чүгле Москвага баргаш билдириишкин бижээни, кем-херекти үүлгеткен кижилерниң кандыг-даа документ чогу салдарны чедирген. Судка 30 харлыг Мерген Самба, ооң дуңмазы 25 харлыг Солун-оол буруузун долузу-биле билинген.

Тере-Хөлдүң кожуун суду Мерген Самбаны кем-херек үүлгедиишкинге буруулуг деп санааш, РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 162 чүүлүнүң 2 кезээ-биле база РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 222 чүүлүнүң 1 кезээ-биле чеди чылда хосталгазын казып шиитткен. Солун-оол Самбаны РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 162 чүүлүнүң 2 кезээнде айыткан кем-херекти (ийи хөделиишкин) үүлгеткени дээш беш чартык чылда хосталгазын казып шиитткен.

Алышкылар шиитткел аар болган дээш хомудалды киирген. Тыва Республиканың Дээди судунуң Кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы хомудалды сайгарып көргеш, кожуун судунуң шиитпирин хевээр арттырган, шиттиргеннерниң хомудалын хандырбаан.

Саян БАТКАР,
Кызыл кожуунуң прокурорунуң оралакчызы.

БОДУ БАЗА БУРУУДАП ҮНГЕН

«Өрелиг кижи өөнделевес» деп чоннуң үлегер домаа бар. Оон ыңай орус чоннуң «шивегейни шоодайга чажырып шыдавас сен» дээри база бар. Ындыг-даа болза, чамдык албан-дужаалдыг кижилер боттарын богдага бодап, өскелерни эникке деңнеп бээринден ийикпе, үстүнде чоннуң кичээндириглерин тоомчага албайн баргылаар...

Тес-Хем кожуун суду 2006 чылдың сентябрь 28-те Е.Ш. Седенни Кеземче кодекизиниң 309 чүүлүнүң 2 кезээ-биле херекти үүлгеткен деп санааш, күрүне орулгазынче 100 муң рубльди төлээрин онааган. Ук кеземчени күүседир күүселде хуудузу езугаар, Суд приставтарының Федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң Тес-Хем кожуунда район килдизиниң күүсекчи суд приставы Е.Ш.Седенге хамаарыштыр 2006 чылдың октябрь 19-та күүселде бүдүрүлгезин оттурган.

Федералдыг «Күүселде бүдүрүлгези» хоойлунуң 47, 98 чүүлдери езугаар, ооң шалыңының 50 хуузун өрези төнгүжеге тыртар доктаалды үндүргеш, ону өрелиг Е.Ш.Седенниң ажылдап турар чери Тес-Хем кожуунуң Кызыл-Чыраа сумузунуң администрациязының кол бухгалтери А.М. Сакпайның холунга берген.

2006 чылдың декабрь 25-те А.М. Сакпай бодунуң ажылдап олурар черинге күүсекчи суд приставындан күүселде хуудузун болгаш өрелиг кижиниң шалыңын тыртарының дугайында доктаалды алган хирезинде, бодунуң кол бухгалтер эрге-байдалын ажыглап, Федералдыг «Бухгалтер учедунуң дугайында» хоойлуда быжыглаттынган бодунуң хүлээлгелерин каржызы-биле хажыдып, күүсекчи суд приставының негелделерин тоомчага албайн, хоойлуга чөрүштүр, күрүне орулгазынче өрелиг кижиниң шалыңындан акшаны тыртып болур арга турда-ла, ону өрелиг Е.Ш. Седенниң дилээ езугаар күүсетпээн. А.М. Сакпай бодунуң хоойлуга удур хөделиишкиннери-биле суд шиитпириниң күүселдезинге шаптыктаан. Өрелиг кижиден ол 2006 чылдың декабрьдан 2007 чылдың сентябрь айга чедир доктааткан хууну шалыңындан тыртпаан.

Суд приставтарының Федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң баштайгы истелге чорудар килдизиниң ажылдакчылары А.М.Сакпайга Кеземче кодекизиниң 315 чүүлү езугаар херекти оттургаш, истелгезин чоруткаш, судче дамчыткан.

Суд чорудулгазының үезинде, А.М. Сакпай ону буруудадып турарынга долузу-биле чөпшээрежип, буруузун долузу-биле миннип турарын, судту онза чурумга болгаш суд истелгези чокка чорударын дилээн.

Тес-Хем кожуун суду 2008 чылдың ноябрь 27-де А.М. Сакпайны Кеземче кодекизиниң 315 чүүлүнде көрдүнген херекти үүлгеткени дээш 40 муң рубль торгаалга онааган.

Өскениң акша-хөреңгизин камгалап тургаш, боду база кеземче херээнге онаажып, акша төлээр ужурга таварышканы ол.

СПФА-ның ТР-де Эргелелиниң парлалга албаны.

Аас чогаал байырлалы

«БЭЭЖИНДЕН ҮНГЕНДЕН БЭЭР...»

Декабрь 5-те В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга«Тыва» ансамблиниң тургустунганындан бээр 20 чыл болган оюнга тураскаатказ байырлыг концерт болуп эрткен.

Ансамбль 1988 чылда эртемден З.К.Кыргыстың эгелээшкини-биле тургустунган болганда, юбилейлиг кежээге эге сөстү ол алды. Чүү-даа чок черге, хамыкты хайныктырып, ансамбльдиң өзээн тургузуп эгелээн эң баштайгы «хараачыгайлары» — ам ат-сураглыг артистер апарган, делегейни дескиндир Тыва Республиканы алдаржыдып чоруур артистер Кайгал-оол Ховалыг, Коңгар-оол Ондар, Дамба-Доржу Сат оларны эртемден чоргаарал-биле адады. Сергей Ондар, Борис Херлии, Станислав Даңмаа, Анатолий Куулар, Евгений Оюн, Танаа-Херел Ойдупаа, Уйнук Оюн, Орлан Чүдекпен, Ульяна Хертек, Александр Салчак, Долаана Куулар олар база ансамбльдиң баштайгы артистери болуп, ооң тургустунарынга үлүг-хуузун киириштиргенин онзалап демдегледи. Даштыкыга хөөмейни эң баштай алдаржыткан хөөмейжи (ооң «киштээр» стилин амга чедир кымдаа аңаа чедир күүседип шыдаваан), «аъдының бажы элекке хоя берген» Геннадий Туматтың чырык овур-хевирин сактып, мөгейигниң демдээ кылдыр кажыдалдың минутазын Зоя Кыргысовна чарлады. Ооң соонда эртемден хөгжүм хереселдерин кылып берип, улуг дуза чедирген мастерлер Бай-Тайгадан Идамчап Хомушку, Сүт-Хөлден Маржымал Ондар оларны чылыы-биле сактып чугаалады. Ансамбльдиң бут кырынга тураярынга дузалашкан ынчангы ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржакка, ТР-ниң культура сайыды турган А.С. Серенге, КУУ-нуң директору В.В. Нагорныйга өөрүп четтиргенин илередип, оларны сценаже чалап, суй белектерни тывыскан. Хөөмейжилерниң салгалдары — Саян Тумат (Г.Туматтың кады төрээн дуңмазы), Эрик Сарыглар (Иван Сарыгларның оглу) «Тыва» ансамблинде адаларының чогаадыкчы ажыл-херээн уламчылап чоруурун З.Б. Кыргыс чоргаарал-биле демдегледи.

Тыва аас чогаалының хөгжүлдезинге, тыва чоннуң сагыш-сеткил байлакшылынга, шажын-чүдүлгезиниң катап тургустунарынга канчаар-даа аажок улуг рольду ойнаан «Тыва» ансамбли төөгүге артар дээрзин бүзүредип, хөөмейжилерниң бүгү салгалдары «Мөргүл» ырын сыгыт, хөөмей-биле катай хаара күүсетти. Улаштыр алдарлыг «Чиң сөөртүкчүлериниң» ырын ындынналдыр ырлажырга, көрүкчүлер карааның чажын чажырбайн, таалап дыңнап, чоргаарланып олурдувус.

«Бээжинден үнгенден бээр
Бежен-алдан хона бердим.
Бежен теве бараанымны
Ында каггаш чортуп ор мен.
Анай-карам сактырымга,
Аъшта-чемде амдан-на чок,
Эргимимни сактырымга,
Эңгин теве чоруу чымчак...».

Ат-сураглыг өгбелеривистиң сыгыт, хөөмей, каргыраазын сактып, оларның күүседир аяны-биле хөөмейжилер тус-туста күүселделерни көрүкчүлерге бараалгаткан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧИИК ӨРТЕК-БИЛЕ

Норка кежинден чаа шубаны чиик өртекке садып тур мен. Харылзажыр телефоннары: **5-03-96**, сот.**8-923-380-6528.**

САДЫП ТУР БИС

Орулгалыг бизнести: дериг-хереселдиг, бараанныг, хандырыкчылыг болгаш доктаамал садып алыкчыларлыг садыг черин садып тур бис. Өртээ аар эвес.

Телефоннары: **3-53-38, сот.: 8-923-263-1457.**

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8092. Чагыг 148. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнеиниң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
им. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 149
(17637)
2008 чылдың
декабрь 13,
суббота

Садар өртээ
5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун ● 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Ш.Кара-оол:

Чазак Даргазының ажыл-албаны

«УРУГЛАРНЫҢ УРАН КЫЛЫГЛАРЫН САЙЫТТАР САДЫП АЛЗЫН»

Ак-Довурак хоорайда (хол, буду шимчеттинмес) инвалид уругларның школа-интернады беш чыл бурунгаар тургустунган. Ында бөгүн республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан 50 уруг өөренип турар. Оларның иштинде 31 уруг чажындан инвалид.

— Бо уругларны бистиң школа-интернат ажыттынгыже чедир башкылар бажыңнарынга барып өөредип турган, уруглар кайнаар-даа барбас, кызыгаарлыг харылзааның байдалынга өзүп турган. Ам олар демниг коллективтиң кежигүннери апарган, янзы-бүрү конкурстарга, уран чүүл көрүлделеринге, холбиле кылган ажылдар делгелгелеринге, спортчу оюннар маргылдааларынга киржип, компьютер дизайнын өөренип турарлар. Эң-не кол чүүл — уруглар кадыын экижидериниң комплекстиг аргаларын ажыглаар аргалыг – деп, школа-интернаттың директору Айлана Сарыглар чугаалап турар.

Эмнеткениниң соонда, ийи уруг инвалидин ап кагдырган. Оон өске 7 уругнуң кадыында эки талаже өскерлиишкиннер болган. Беш чыл дургузунда үш уруг кезиишкинни эрткен. Уругларның кадыын хынап, хүннүң-не педиатр, невропатолог, логопед ажылдап турар. Амгы шагның техниктиг дериг-херекселдери-биле дериттинген физиокабинет, тренажер залы бар.

Школа-интернатта бассейн туду эгелээн.

— Суг-биле эмнээшкин, эштири уругларга кайы хире чугула дээрзин билип турар бис, ынчангаш бассейнни ыяап-ла туттурар бис. Оон аңгыда школага мастерская кылып бээрин база планнап тур бис — деп, ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының талазы-биле сайыды П.А.Морозов чугаалап турар.

Күш-культура кичээлдерин эрттирер тускай дериг-херекселдерлиг мастерская чок-даа болза, уруглар кайгамчык кылыгларны холу-биле кылып турар. Ол ажылдары-биле школазын, өрээлдерин каастагылап алган.

Декабрь 6-да школа-интернатка ТР-ниң Чазаанының Даргазы Ш.В. Кара-оол барып чорааш, уругларның кылган ажылын магадап, «Чаа чылдың ачы-буян Балы болур болгай, аңаа өөреникчилериңерниң кылыгларының делгелгезин киириштириңер, кончуг чараш чүүлдер бар-дыр. Сайыттар, бизнес кижилери ону садып алгаш, кабинеттерин каастаксай бээрлер боор» дээн.

Бо коллективтиң уругларының спортчу чедиишкиннериниң дугайында дыңнаан, билир болгаш, Шолбан Валерьевич стол теннизиниң чаа столун, ойнаар дериг-херекселдерин белекке берген. Уруглар белек дээш өөрүп четтиргенин илередип, Шолбан Валерьевич-биле теннистеп ойнаандар.

Бо өөредилге чылында школа-интернат баштайгы доозукчузун амыдыралдың делгем оруунче үдээр. Ол дээрге Юлия Донгак-тыр. Ол Москваның социал институдунче кирер күзелдиг. Педагог башкыларның санап турары-биле Юлияда өөредилге черинче кирип алырының барымдаазы бар.

Ак-Довурак хоорай Чаа чылды канчаар уткуурунуң планын чаа-ла тургузуп турар, а школа-интернаттың уруглары школа даштында шивини боттарының кылган ойнаарактары-биле шагда-ла соруктуг каастап эгелей берген.

Дина ОЮН.

В.Шайфулинниң тырттырган чуруктары.

«Тогерик стол»

РОССИЯ КОНСТИТУЦИЯЗЫНГА ТУРАСКААТКАН

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алганындан бээр 15 чылынга тураскааткан «Төгерик стол» Чазак Бажыңының хуралдаар залынга декабрь 11-де болуп эрткен. Ооң ажылынга республиканың Чазааның харыысалгалыг ажылдакчылары, эрге-хоойлу камгалаар органнарның төлээлери, найысылалдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери, сургуулдары, журналистер киришкен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Артур Монгал «Төгерик столду» ажыдып тура, эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде ССРЭ бүступ дүшкен соонда, Россия өске эвилелдешкен республикалар-биле бир дөмей бодунуң хамаарышпас чоруун чарлаанын,1993 чылда РФ-тиң чаа демократтыг Конституциязын чогаадып, ажылдап кылырынга политиктиг партияларның, субъектилерниң төлээлери, улус депутаттары, эртемденнер, юристер болгаш өскелер-даа киришкенин демдеглээн. 1993 чылдың декабрь 12-де РФ-тиң Конституциязын референдумга хүлээп алган, бо дээрге күрүнеңиң Кол Хоойлузу болуп турар, оон бээр 15 чыл эрткен, бо үениң дургузунда ол Россияның социал экономиказын хөгжүдеринге, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынга улуг рольду ойнаанын айыткан.

Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазының оралакчызы Аяс Саая сөс алгаш, Россияга политиктиг, экономиктиг, социал байдал кончуг нарын берге турар үеде хүлээп алган Конституция күрүнеңиң дээди эрге-чагырга тургузуун өскертиринге, чаартырынга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынга улуг рольду ойнаанынга доктааган. Чурттуң экономиказын хөгжүдериниң, политиктиг, юридиктиг эргелерин магадылаарының, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының үндезинин салган. Чурттуң бүгү хоойлуларын аңаа дүүштүр кылган, ынчангаш юридиктиг дээди күштүг, боттуг Конституция болуп турар, ооң ачызында Россия делегейниң сайзыраңгай чурттарының санында киргенин чугаалаан.

Россияның субъектилерниң конституцияларында РФ-тиң Конституциязы-биле дүүшпес, карышкак чүүлдер эвээш эвес турган, ону дүүштүр кылыр талазы-биле Президент Владимир Путинниң улуг хемчээлдиг ажылды кылганын, Конституция судунуң ролюн, эргелер биле күрүнеңиң аразында харылзааларны Тыванын күрүне университединиң профессору Николай Ондар саналынга чугаалаан. Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин чогаадырынга, ооң сайгарылгазын Москвага болгаш Россияның аңгы-аңгы хоорайларынга чорударынга Тыва Республиканың юристери 1991 чылдан бээр ийи чыл дургузунда идепкейлиг киржип, амгы күштүг, 15 чыл дургузунда чаңгыс-даа эдилге кылбаан Конституцияны чогаадырынга боттарының үлүүн киргени төөгүлүг болуушкун болуп турарын Николай Алдын-оолович чыылганнарга дыңнаткан. Бо кончуг харыысалгалыг ажылга киришкеннер болза, Николай Ондар, Юрий Сталоол, Александр Ооржак, Владимир Багай-оол болуп турар.

РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузу Сергей Күжүгет чүве чугаалааш, Россияның Конституциязы өске күрүнелерниинге бодаарга аныяк, чаа-ла 15 чыл болуп турар, ындыг-даа болза, чурттуң бир ниитилелден өскезинче шилчиирингe ол улуг рольду ойнаанын, кол-ла чүве хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынче, оларның амыдырал-чурттал газын экижидеринче, чурттуң социал экономиказын хөгжүдеринче, оран камгалалын күштелдиреринче угланганын айыткан. Бодунуң эргелелиниң кылып турар ажылын допчузу-биле танышкан. Федералдыг №131 хоойлуну күүседир дээш республиканың 143 муниципалдыг тургузуглары Конституцияга дүүштүр уставтарын, эрге-хоойлу актыларын кылган. Чүгле үш муниципалдыг тургузугнуң документилеринде эдилгелер бар болганы федералдыг хоойлуларны сагып, күүседип турарының барымдаазы дээрзин чугаалаан.

Тыва Республиканың прокурору Павел Бухтояров, ТР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы Алекмаа Салчак болгаш өскелер-даа «Төгерик столга» сөс алгаш, РФ-тиң Конституциязының ужур-дузазының, ролюнуң дугайында чугаалааннар. «Конституцияда хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын, хүлээлгелерин тодаргайы-биле айыткан, оларны хамааты бүрүзүнүң эки шиңгээдип алыры, оларны сагыыры, күүседири амгы үеде кол чугула болуп турар» деп, Алекмаа Анай-ооловна демдеглээн.

«Төгерик столга» РФ-тиң демократтыг Конституциязын чогаадып кылганының төөгүзүнүң, ужур-дузазының, ролюнуң, ооң 15 чыл дургузунда кандыг-даа өскерилге, эдилге чок амыдыралга боттанып келгени Россияның бурунгаар хөгжүүрүнге улуг салдарны чедиргенининг дугайында чугаа болган. Ооң ачызында бо үе дургузунда Россия делегейниң сайзыраңгай чурттарының санында кирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ КАТАПТАВАС ДЭЭШ...

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы декабрь 9-та болуп эрткен. ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң башкарып эрттиргени хуралга 30 ажыг айтырыгларны чугаалашкан.

Ооң иштинде «Тыва Республикага 2008 чылда назы четпээннерниң чайгы дыштанылгазын, кадыкшылын экижидерин база күш-ажылче хаара тударын организастап эрттиргенииң түннелдериниң болгаш 2009 чылда чайгы кадыкшылга кампаниязынга белеткелдер талазы-биле хемчеглер дугайында» айтырыг кол черни ээлээн. Бо айтырыг талазы-биле ТР-ниң өөредилге, эртем база аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы Уран-кыс Ондарның кылган дыңнадыындан алырга, урагларның чайгы дыштанылга кампаниязы организастыг байдалга эрткен болуп турар. Чай дургузунда республикага 336 күрүненииң, муниципалдыг база профэвилелдерниң урагларның кадыкшылга албан черлери ажылдаан, аңаа 26340 уруглар база элээдилер кадыын быжыглап дыштанган, ооң иштинде республикадан дашкаар лагерьлерге – 1457 уруглар, Бүгү-россияның «Океан», «Орленок» уруглар төптеринге – 225 кижи, бүдүн чыл ажылдаар санатор-кадыкшылга лагерьлеринге 208 уруглар дыштанган. Ниитизи-биле урагларның чайгы дыштанылгазынче болгаш ажыктыг күш-ажылче 29794 урагларны, элээдилерни хаара туткан азы планның 115,6 хуузу. Стационар лагерьлерге путевкаларның ортумак өртээ 4300-тен 8358 рубль, а хүндүскү лагерьлерже – 2154 рубль болган.

Урагларның чайгы дыштанылгазын организастап тура, амыдыралдың берге байдалдарынга таварышкан 18097 урагларны онза кичээнгейге ап, учетта турар назы четпээннерден 845 кижини күш-ажылче хаара туткан.

Урагларның чайгы дыштанылгазын организастаарынга ниитизи-биле 68926,3 муң рубльди тускайлаанын база Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Эрзин кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның чагырга черлериниң эки ажылдаанын, ол ышкаш «Юность» (ТР-ниң Өөредилге, эртем база аныяктар политиказының яамызы), «Байлак» (ТР-ниң Күш-ажыл, социал политика яамызы), «Ак-Хөл» (Мөңгүн-Тайга), «Металлург» (Чеди-Хөл), «Чодураа» (Улуг-Хем), «Отчугаш» (Эрзин), «Сайлык» (Тес-Хем), «Таежный» (Ак-Довурак), «Чагытай» (республиканың профэвилели) лагерьлериниң материал-техниктиг баазазы экижээнин, бүгү лагерьлерге патриотчу, мөзү-бүдүш, күш-ажыл кижизидилгезинче, амыдыралдың кадык овур-хевирин суртаалдаарынче, салым-чаяанныг урагларны деткииринче угланган программаларны боттандырары-биле хемчеглерни ап чорудуп турганындан аңгыда, аңгы-аңгы угланыышкыннарлыг урагларның немелде өөредилге студиялары дээштиг ажылдап, доктаамал интеллектуалдыг оюннар, спортчу маргылдаалар, темалыг кежээлер, конкурстар эртип, ниитизи-биле 507 үнүүшкүннүг концерттерни лагерьлерге көргүскенин Уран-кыс Ондар демдеглээн.

Ынчалзажок чылдан чылче хемчеглер алдынып турза-даа, лагерьлерниң материал-техниктиг баазазын ам-даа экижидеринче кичээнгейни углаарын, өртке удур база эмнелге кабинеттеринге дериг-херекселдер садып алырынга, уруглар ойнаар спортчу шөлдерни, клубтарны чаарты кылырынга тус чер чагыргалары деткимче-дузазын көргүзүп, акшаландырыышкын айтырыын шиитпирлээриниң чугулазын база илеткелчи айыткан.

Хуралга кылган дыңнадыгдан алырга, 2008 чылда урагларның чайгы дыштанылгазын организастаар кампания үезинде административтиг чурум үрээшкиннери дээш Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды, Каа-Хем кожууннарның тус чер чагыргаларынга, урагларның дыштанылга лагерьлериниң начальниктеринге, ТР-ниң хереглекчилер кооперациязының база садыг ажылдакчыларының профэвилелдер федерациязынга хамаарыштыр 105 протоколдарны тургузуп, 103 торгаалдарны онааган, ооң иштинде санитар-эпидемиологтуг хоойлужудулганың негелделерин хажытканы дээш – 144700 рубль, өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин хажытканы дээш – 196500 рубль. Өртке удур хемчеглер ап чорудары-биле киирген 3257 сүмелерниң чүгле 2418-и күүсеттинген азы 74,2 хуузу боол турар.

Чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол чүве чугаалааш, элээн хөй – 69 млн. рубльди урагларның чайгы дыштанылгазынче үндүрген турда-ла, лагерьлерге дыштанган, кадыын экижиткен урагларның саны эрткен чыл-биле деңнээрге, 4 муң кижиге эвээжээнин шыңгыызы-биле шүгүмчүлээн. Чазак Даргазы ол ышкаш, лагерьлерниң сандаргай, үрелик-бузук байдалын экижидип, ындыг черлерге, оон аңгыда чарык майгыннарга уруглар дыштандырып кижизидерин болдурбазын, чылдың-на ол-ла ажылды катап тиктен эгелеп, катап ол-ла чүүлдер садып септээр чоруктарны соксадып, лагерьлерни камгалап карактаарынче кичээнгейни угландырарын, чайгы дыштанылга хемчеглеринче хаара туткан урагларның санын эвээжетпейн, харын-даа чылдан чылче оларның саны өзерин чедип алырын, урагларга көрдүнген акша-төгерикти камныг, шын, ажыктыг чарыырын онзалап демдеглээн. Бо айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Каң-оол Даваа, ТР-ниң кадык камгалал сайыды Александр Ооржак олар база саналоналын берген.

Чазак хуралынга ол ышкаш «Тыва Республикага 2009-2010 чылдарда удуртукчу кадрларның курлавырын тургузары болгаш белеткээри» деп тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган болгаш өске-даа чугула айтырыгларны чугаалажып, тус-тус доктаалдарны хүлээп алган.

Адыгжы САЯ.

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунуң суд участогунуң эптештирилге судьязының албан-дужаалынга Ч.Н.Биче-оолду томуйлаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Россия Федерациязында эптештирилге судьяларының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 6 чүүлүнге, Тыва Республиканың «Тыва Республикада эптештирилге судьяларының дугайында» Хоойлузунуң 7 чүүлүнге, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүң «л» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының **доктаадыры болза:**

1. Чажыт бадылаашкынның түннелдеринге 3 чыл хуусаалыг бүрүн эргелиг Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунуң суд участогунуң эптештирилге судьязының албан-дужаалынга Чечек Николаевна Биче-оолду томуйлаар.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.МОНГУШ.

2008 чылдың декабрь 4
№353 пп-II

Хөндергейниң Сарыг-Алаакта кыштагда

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ӨГ-БҮЛЕ

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде Сергей Төгүсович болгаш Александра Тасовна Ондарлар Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей сумузунуң чанында Сарыг-Алаак деп черге боттарының малын малдап эгелээн.

Өгнүң эр ээзи алыс боду бо чер чурттуг. Ооң мурнунда Ондарларның өг-бүлези Кызылга чурттап турган. Сергей Төгүсович дээди техниктиг эртемниг болганындан үр чылдар дургузунда Кызылдың ЧЭТ-ке электри талазы-биле инженерлеп турган. 1990 чылда аар аарааш, кадыының байдалы-биле ажылындан үнүп, төрээн черииң арыг агаар-бойдузунуң, хову-шөлдериниң болгаш аргаарыының хуулгаазын тоолда ышкаш эм болур күжүнден аар-берге аарыындан ийи-үш чыл эрткенде сегий берген.

Ол чылдарда чурттуң ниити байдалы баксырап, ажылчын кижилер акша-шалыңын ай-айы, чыл-чылы-биле холга тутпайн баарын кижи бүрүзү билир. Кадыг-берге шилчилгелиг ол үеде аарыг-аржыкка алыскан кижиге ажы-төлүн бут кырынга тургузуп алыры оон-даа артык берге айтырыг. Ынчангаш Ондарларның өг-бүлези моон соңгаар канчаар амыдыраарының аргазын тып, мал азыраарын шиитпирлеп алганнар. Өг-бүлениң, ажы-төлдүң тодуг-догаа, каас-чараш болгаш төлептиг амыдыраары өгнүң херээжен ээзинден кончуг хамааржыр дээрзин бо таварылга бадыткап турар. Ынчан Александра Тасовна база хоорайга бир эмнелгеге медсестралап турган-даа болза, ол 1992 чылда ийи оол, бир кызын эдертип алгаш, ачазының чанынче көжүп келгеннер.

Малчын кижиниң уйгу-чыдын, амыр-дыш чок, берге амыдыралындан олар чалданмайн, төрелдеринге азырадып каан каш санныг шээр болгаш бода малын, кырган ада-иезиниң берген 5-6 хире баш малын каттыштыргаш, боттарының хуу дузалал ажыл-агыйын тургузуп алганнар.

Оон бээр 15-16 чыл эрткен. Амгы үеде Ондарларның өг-бүлези Чөөн-Хемчик кожуунуң эң шыырак мал ажыл-агыйлыг, мурнакчы болгаш төлептиг малчыннарның санынче кирип турар.

Кыштаглаашкын эгелээнде оларның кыштаанда бо үеде 354 баш шээр, 63 баш мыйыстыг бода мал, 34 бызаа амыр-менди кыштап турар. Күскээр соок кыш удур олар малының ниити санын сыыгадып, садар ужурлуг малын садып, ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге кыжын чиир чиш эъдин белеткеп алганнар.

Ам дээрезинде хар эвээш болганда, олар малын аал чоогунда кадарып турар болдулар. Малга сиген бо чылын эвээш болгандаа болза, олар шыдаар шаа-биле белеткеп алганнар. Тудуп турар малының аразында каш санныг кастар-даа бар. Мурнуку чылдарда элээн хөй хаваннарны-даа азырап турганын аалдың эр ээзи чугаалады. Бо чылын арбай, сула талазы-биле дүжүт шоолуг эвес, а ак тарааның дүжүдү шуут чөгенчиг болган.

Оор-сук талазы-биле байдал бо сөөлгү ийи чылда элээн эки апарганын Сергей Төгүсович демдегледи. Мал оорлаар чоруктуң саны канчап кызырлып турарыл дээрге, мында кожууннуң шагдаа черииң кем-херек үүлгедир, мал оорлаар чоруктарга удур чорудуп турар хемчегленинден болгаш улус-чоннуң шажын-чүдүлгеже ээ көрнүп эгелээнин Сергей Төгүсович демдеглеп чугаалады.

Мал бажынга хоралыг кодур аарыынга удур херек эмнерни олар баш удур садып, белеткеп алган. Ол талазы-биле байдалды кожууннуң мал эмнелгезиниң эмчилери доктаамал хайгаарап турарын малчын чугаалады. Дөрт буттуг кокайлар чоокта чаа оларның 2 инээн, 3 бызаазын, 1 шээр малын удаа-дараа артында-ла чырык хүндүс-ле тудуп каан. Араатан бөрү чедир чивээн "олчазын" сураглап чедип кээр ирги бе дээш, Сергей Төгүсович неделя дургузунда кадарып манааш, чөгел төнгенин чугаалады. А чырыкта чөпшээрелдиг боо-моңгуну кадарчы кижи чүктеп алгаш, мал соондан кылаштаарга, хоойлу езугаар хоруглуг дээрзин Сергей Төгүсович элдепсинип, ол таварылгаларга хамаарыштыр чогуур тускай хоойлудүрүмнү депутаттарывыс чогаадып, амыдыралга боттандырарын манап турар.

Чайны чайладыр малчын өг-бүле инек сүдүн "Чадаанасүт" бүдүрүлгезинге бир литрни 10 рубль өртекке дужаап келгеннер. А декабрь 20-де Чадаана хоорайның ясли-садтарынга эът дужаары-биле тендер садыглаашкынга киржир чагыгны Ондарларның өг-бүлези киирген. Тендер-чижилгеге инек эъдиниң өртээ бир килограммда 120 рубльден куду батпас-ла болза, оларның "аксының кежии" дээрзин Александра Тасовна чугаалай-дыр. Амыдыралга бичиile дөгүм болур көдээ ажыл-агыйларга берип турар чээлини алыр дээш олар 3 чыл дургузунда ап чадап каанын чугааладылар. Чээли алырының чурумунда хөй-ле саазын, документилер херек болуру мал малдап турар кижилерниң хөй үезин чиири-биле таарышпас. Машина-техника алыр чээлини алырда, долаага арттырар өнчү-хөреңги, кажаа-хораа, трактор эрги боор, а кыштагның турар чери хоойлу езугаар амы-хууда өнчү деп санаттынмас боол турар.

Сарыг-Алаак кыштаанда Сергей Төгүсовичиниң кады төрээн дуңмалары чурттавышаан, акызының болгаш боттарының малын азыражып, эвээш эвес үлүг-хуузун киирип турарлар. Дыштанып хүннерде чоокавы черлерден дуңмаларының ажы-төлү, Чадаанада уйнуктары чыглып келгеш, кырган-авазынга, кырган-ачазынга дузалажырынга ынактар. А кажан школачыларның дыштанып хүннери кээрге, Кызылда оларның кады төрээннериниң ажы-төлү, боттарының ажы-төлүнүң уруг-дарыы аалга чыглы бээрге, кижи бажы кизирт апаар. Бичии кыстары кырган-авазынга 5 харлыында-ла инек саап, а оолдары өшкү-хоюн, инээн кадарып чайлаарлар.

Аалдың херээжен ээзи Александра Тасовнаның эвилең-ээлдээн, сагыш-човангырын болгаш чугаакырын эскерип, магадап, ооң хайындырган сүттүг шайын, элбек болгаш чаагай аъжы-чемин бис чооглап, тоттур чемнендивис.

Сергей Төгүсович биле Александра Тасовна Ондарлар бисти үдеп, "Орууңар ак, чоруунар чогунгур болзунам!" деп йөрээп, холдарын чайып, бистиң-биле байырлажып турганы кижиниң сагыш-сеткилинге артып калыр. Буянныг-ла кижилер-дир!

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Мөңгүн-Тайга кожуунда

ТООЛЧУГА МӨГЕЙИГ

Мөңгүн-Тайга кожуунның Мугур-Аксы суурнуң Чудур Артай-оол аттыг Культура бажыңынга чоокта чаа аас чогаалының байырлалы — Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң культура ажылының тергиини, кожуун библиотеказының үндезилекчизи, сураглыг тоолчу Самбуу Чүвүрекович Сааяның 100 харлаанынга тураскааткан кожуун чергелиг шиижиткен тоолдар мөөрейи болуп эрткен.

Аңаа кожууннуң үш сумузундан тос коллектив киришкен. Коллектив бүрүзү бо мөөрейге шыырак, чогаадыкчы езу-биле белеткенгенин көргүскен. Ынчалзажок Мугур-Аксының №1 школазының коллективи «Дюймовочка» деп тоолду езулуг тоолзуг, чараш кылдыр ойнааш, дээди шаңналга төлептиг болган. Бирги черниң шаңналын Мугур-Аксының уруглар уран чүүл школазының коллективи «Колобок» деп тоолду бедик деңнелге көргүскеш, чаалап алганнар. Ийиги черниң шаңналын «Сайзанак» уруглар садынга «Кара ашак болгаш эзир» деп тоолду эки ойнааны дээш, а үшкү черниң шаңналын «Хүнчүгеш» уруглар садынга «Балыкчы Багай-оол» деп тоолду чогаадыкчы ойнааны дээш тывыскан.

Ол ышкаш мөөрейниң киржикчилеринге тускай шаңналдарны база тывыскан. «Эң эки херээжен роль дээш» – уран чүүл школазының башкызы Айдыс Дирти, «Эң эки костюм дээш» — «Чечек» уруглар сады, «Салым-чаяанныг өг-бүлелер» – Тоолайлыг сумузунуң бот-тывынгыр артистери, «Эр, херээжен эки ойнакчылар» – «Сайзанак» уруглар садының коллективи, «Эң эки сцена каастал газы дээш» — тоолчу Чанчы-Хөө Ооржак аттыг уруглар коллективи, «Тулган режиссер» – Мөген-Бүренде уругларның музыка школазының сыгыт-хөөмей башкызы Алдын-оол Севек, «Көрүкчүлерниң сонуургалы» – Мөген-Бүрен сумузундан келген бот-тывынгыр артистер, «С.Ч.Самбуунуң тоолун шынарлыг ойнааны дээш» – «Хамнаарак» уруглар садының коллективи бооп, тоолчунуң уруглары, дуңмалары, дөргүл-төрелинден өртектиг белектерни шаңналга алганнар.

Айлаң ШОЙДАН,
Мөңгүн-Тайга кожуунның төп библиотеказының директору.

«РОСБАНК» АКБ ААН. Реклама эргезинге.

Рождествога уткуштур тоолчургу хуулар

акша шыгжадыр «Рождественский бонус»

Шыгжаан акшалар камгалалдыг

* Немей долдурар аргалыг (эң биче түңүнден 25% эвээш эвес)
* Хууларны доктаатказ салыр акша талазы-биле акша шыгжаар хуусаазы төнгенде төлээр
* Шыгжаан акшаны азы ооң кезээн хуусаадан эрте хереглээн тавары-гада, хууларны акша-хөреңгилерниң шыгжаан акша талазы-биле агар санга херек кырында турган хүннерин барымдаалап база хуусаадан эрте хереглээн хүнде Банкыда күштүг боол турар «Хереглээринге чедир» деп шыгжаан акша талазы-биле салыр акшаны барымдаалап төлээр.

Шыгжаан акшалардан эң улуг орулга*

Акшаның шыгжаан хуусаазы	Шыгжаан акшазының эң биче түңү, рубль/АКШ-тың доллары, евро	Салган акшазы, чылда %		
		рубльге	АКШ-тың долларынга	еврога
3 ай	15 000 / 500	9,00%	6,00%	6,00%
6 ай		10,00%	6,50%	6,50%
9 ай		10,75%	6,90%	6,90%
12 ай		**11,00%**	7,50%	7,50%

*Росбанкыга шыгжаан акшаларның аразынга

2-01-29
8-800-200-66-33
Россия ишкинге долгары халас
www.rosbank.ru

Бердинген санал 2009 чылдың февраль 28-ке чедир күштүг

РОСБАНК
Бүгү Россияда. Силерге.

Ажыглалга кирер тудугда

ЧАРАШ-ДАА, ШЫНАРЛЫГ-ДАА

Кызыл хоорайның төвүнде үш каът хоорайның Пенсия фондузунуң административтиг тудуун бүдүрүлге кооперативи «Сай» (чиңгине даргазы Р.К. Курашвили) тудуп доозуп турар.

Бо тудугну ырактан көөрге, чараш-даа,шынарлыг-даа көстүп турар. Чамдык кижилер бо тудугнуң чаны-биле эртип чыткаш, туруп алган көрүп турарлары-даа бар. Тудугнуң кол корпузун тууйбу-биле кылгаш, ооң даштын чаа тудуг материалдарының керамзит плиталары-биле даштын шыпканы-биле дыка-ла көрүштүг көстүп турар. Бүдүрүлге кооперативиниң даргазы Рамази Конвериевичиниң чугаалап турары-биле алырга, бо тудугда сөөлгү технологиязының тудуг материалдарын ажыглаан болуп турар.

Кандыг-даа тудуг төлевилел-дөзевилел документизинден үндезилеп тургустунар болгай. Бо тудугнуң төлевилелин «Тывагражданпроект» төлевилел институду ажык акционер ниитилел кончуг шынарлыг кылганын магададым. Чүгле тудугнуң бодун эвес, ооң девискээриниң чаагайжыдылгазын болгаш даштыкы девискээрин шынарлыг кылган. Мында чүгле Пенсия фондузунуң административтиг тудуу эвес, үш машина турар гаражтың тудуу база кирип турар. Борта бир онзалап демдеглеп каар чүүл болза, бо тудугнуң турар черин хоорай мэриязының архитектору кончуг шын шилип тургускан. Тудугнуң архитектура талазы-биле чараш болганы-биле хоорайның төвүнде бир кол кудумчузун шынар киирип турар.

Бо тудугда кол ажылды прораб, мастердаа эвес, бригадир, армян омактыг М.К. Курашвили удуртуп турар. Ооң ажылчыннары орус, армян, тыва оолдардан тургустунган езулуг интернационалчы бригада болду. Тудугда чоруп-турар ажылды кысказы-биле чугаалап бээрин бригадир М.К. Курашвилиден **(чурукта)** диледим:

Бригадир М.К.Курашвили.

— Бо тудугну эрткен чылдың частан бээр тудуп эгелээн улус бис, ажыл көрдүнген графиги-биле чоруп орар. Борта бир онзалап айтып каар чүүл болза, өске тудуглар ышкаш акшаландырыышкын талазы-биле кандыг-даа чидиг айтырыг турбаан,ынчангаш тудуг көрдүнген графиги-биле чоруп орар.Берге чүве чүде болганыл дээрге бо тудугга, тудугнуң сөөлгү технологиязында ажыглап эгелээн тудуг материалдарын ажыглаан болгаш, ону кылырынга тудугжулар мергеживээнинден бергедежип турдулар. Ылаңгыя тудугнуң фасадын чаа керамзит плиталар салыры белен эвес болган — деп чугаалады.

Тудугнуң кончуг нарын монтаж ажылдары доозулган деп чугаалап болур. Чүгле электри монтажының ажылдарында эвээш ажылдар арткан. Шалазын кончуг шынарлыг керамзит плиталар-биле салып дооскан. Чаңгыс бергедежип турган айтырыг — төп чылыдылга системазындан чылыг киирип алыры турган, ол айтырыг бо хүннерде шиитпирлеттинген. Ынчангаш иштики шеверлел ажылдары дыка дүрген чоруп орар.

Тудугнуң кол корпузундан аңгыда, үш машина кирер гаражтың тудуун кылып дооскан. Тудугнуң даштындан-даа, иштинден-даа көөрге кылып турарының шынарлыын, чаражын чүү дээр боор. Шынап-ла, бодунуң мергежилинге бердинген тудугжулар ажылдап турар деп чүве каракка илдең көстүп турар. Бригадир М.К.Курашвили ажылчыннарының дугайында чугаалап оргаш, чазаныкчы-бетончу У.Х. Худабердилевтиң, дуңзаалакчы В.В. Нерзешейниң, плита салыкчы Х.Ооржактың, кран башкарыкчызы Д.Л.Мельниковтуң ажылын онзалап демдеглээр кижи болду.

Тудугну эргип-кезип чоруп тургаш бүдүрүлге кооперативиниң даргазы Р.К. Курашвилиден бо тудугну кажан ажыглалга киириптер силер деп айтырарымга:

— Кол болгаш эң-не нарын ажылдар колдуу дооступ турар, чаа чылдың бүдүүзүнде чаа тудугнуң дүлгүүрүн хоорайның Пенсия фондузунуң даргазының холунга тутсуп бээр бис — деп, бүзүрелдиг-ле чугаалаар кижи болду. Кызыл хоорайның Пенсия фондузу бо чаа тудугже көжүп кээрге, хоорайның пенсионерлеринге таарымчалыг байдал тургустунар.

Сергей ХЕРТЕК.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Ажылчыннар А.Соломин, К.Шаяхов.

ЧАШПАНГА ТУТТУРУП ЭГЕЛЭЭН...

Бистиң республиканың көдээ ажыл-агый хереглелинге 15-20 чылдар бурунгаар ажыглап турган 29 муң га черге 2008 чылда черлик чашпан цнген. Каннабис* бөлцкке хамааржыр чиик наркотиктерни — марихуананы болгаш гашишти оон белеткеп турар. Бо чайын чашпан цнген бцгц девискээрлерниң 15 хуузу черинде «дцжцттц» узуткаан. Ынчалза-даа хамаатылар кцзээн болза, кожуннарда чашпанныг шөлдерде узуткаттынмайн арткан черлерден, чижээ-биле, 265 тонна марихуананы чыып ап болурунуң аргазы турган. Ооң «кара рынокка» мөөңнеп садар өртээ барык 2 миллиард рубль чеде берип болур. Ынчалза-даа узуткаттынмаан шөлдерден эвээш эвес наркотиктер дөмей-ле чыгдынган...

Бистиң республиканың 2008 чылда каттышкан бюджеди 10,4 миллиард рубль. Аңаа Тываның чашпандан ап болгу дег «орулгазын» деңней салыптар болза, медерелдиг кижиниң бажының дүктери «туруп» келир. Ол дээрге ТР-ниң чылда ниити бюджединиң бештиң бир кеззэ боол болур ышкажыл! Бо коргунчуг саннарны деңнеп олургаш, РФ-тиң Федерация Чөвүлелинде «тыва» сенатор Л.Нарусованың республикага черлик чашпан чыылдазын «агартырының», ооң-биле ажыл чок улустуң амыдыралын чиигедириниң дугайында ниитилелди хөлзеткен саналы мырыңай барымдаалыг апаар чыгыы кылдыр сагындырар. Шынап-ла, чоннуң, ылаңгыя көдээ чурттакчыларның хөй кеззэ ажыл чок, а ынчап кээрге, таптыг амыдыраар аргазы берге турда, ындыг хөктүг санал бо чидиг социал байдалдан уштунарының бир аргазы кылдыр санадыр апаар.

Улус чашпанныг шөлдерже эки амыдыралдан үнмейн турар. Медерелдиг кижи ооң айыылдыын, а органнарга туттуруп алза, харындаа кеземче херээнге онаажып болурун билир. Ынчалза-даа чыдыг хырын чемненирин негей бээрге, чамдык таварылгада кара чаңгыс «дузалакчы» — суур кыдыында чашпанныг ээн шөлче үнмес аргажок болу бээр. Ындыг чылдагаанбиле чамдык өг-бүлелерниң оттуг черлерге хүнзеп турарлары ол. «Дүжүт» үезинде чамдык сумулар мырыңай ээнзирей бээр үелер тургулаар.

Чашпан үнер шөлдерни ажык-кончаа девискээри кылдыр дортубиле көрүп турар хамаатылар хөй. Олар дүрбүп каан белен оттуг бөдүүн көдээ улустан мөөңнээн өртекке чиигедир садып алгаш, соңгаарда черлерге оон аар өртекке сайгарып турар. Чайгы үеде 1 грамм ғашиштиң республикада «кара рынокка» ортумак өртээ 150 рубль. Часкы үеде өртектер оон-даа өзе бээр. Мындыг байдалды ажыглап, акшаны шору ажылдап алыр күзелдиг улус саны эвээжевейн турар. Шынап-ла, кижи чашпандан ап болур ажык-кончаа көгүдүлгезинге белени-биле алзыптарының айыылы бар. Чижээ, бо чылдың чүгле октябрь айда безин республика девискээринге хоойлу-дүрүм үреп, наркотиктер садып-саарып турган 140 ажыг кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Маңаа чүгле чамдык айларда (сезон аайы-биле) бо көргүзүглер эвээжеп турарын шыны-биле айтыр апаар.

Шынап-ла, ындыг-мындыг чылдагаан-биле боттарынга наркотиктер ап чораан кижилерни (оларның барык дөгерези тыва аныяктар боор), а чамдык таварылгаларда билдингир кижилерни хоорай-суурларда албан-хаап турар шагдаалар, наркополицейжилер болгаш автоуктарда патрульдар хүн бүрү тудуп турарының дугайында эрге-хоойлу камгалаар органнарның солун-сеткүүлдерге берип турар медээлериннен номчуп турар бис. Кижи чамдыкта наркотиктербиле холбашкан ол-ла бүгү хөй медээлер таанда шын чоор бе деп бодай бээр. Ынчалза-даа ТР-ниң хоойлу-дүрүм камгалаар органнарынга бүзүревес кандыг барымдаа бисте барыл?

Республиканың наркодиспансериниң наркотиктер ажыглап турар улустарының учедунда турар хамаатыларның саны муң ажып турар деп медээ бар. Оларның саны чыл санында немежип, аныяксып турар. Совет үеде колхоз-совхозтар боттарының тарылга шөлдерин шын ажыглап турда, оларны чашпан хөме алы берген турбаан. Ынчан Тыва АССР наркотиктер ажыглалының талазы-биле бүдүн ССРЭ-де эң эки байдалдыг автономия кылдыр санадып турган. Ам байдал өске. Шаандагы тарылга шөлдери октаттынган. Чамдыктарының эзлери билдинмес (?).

Республика бо хүннерде чыдыг чашпанга алзы берген деп болур. Ол чорук кем-херек үүлгедиишкинниринiң өзер чоруунга база багай салдарны чедирип турар.

Бо чылдың январь-октябрь айларда республиканың чүс муң чурттакчызынга онааштыр ТР-ниң девискээринге наркотиктер-биле холбашкан 305 кем-херек үүлгедиишкини болган. Ол чурт деңнелинде ыядынчыг рекорд (!) болур.

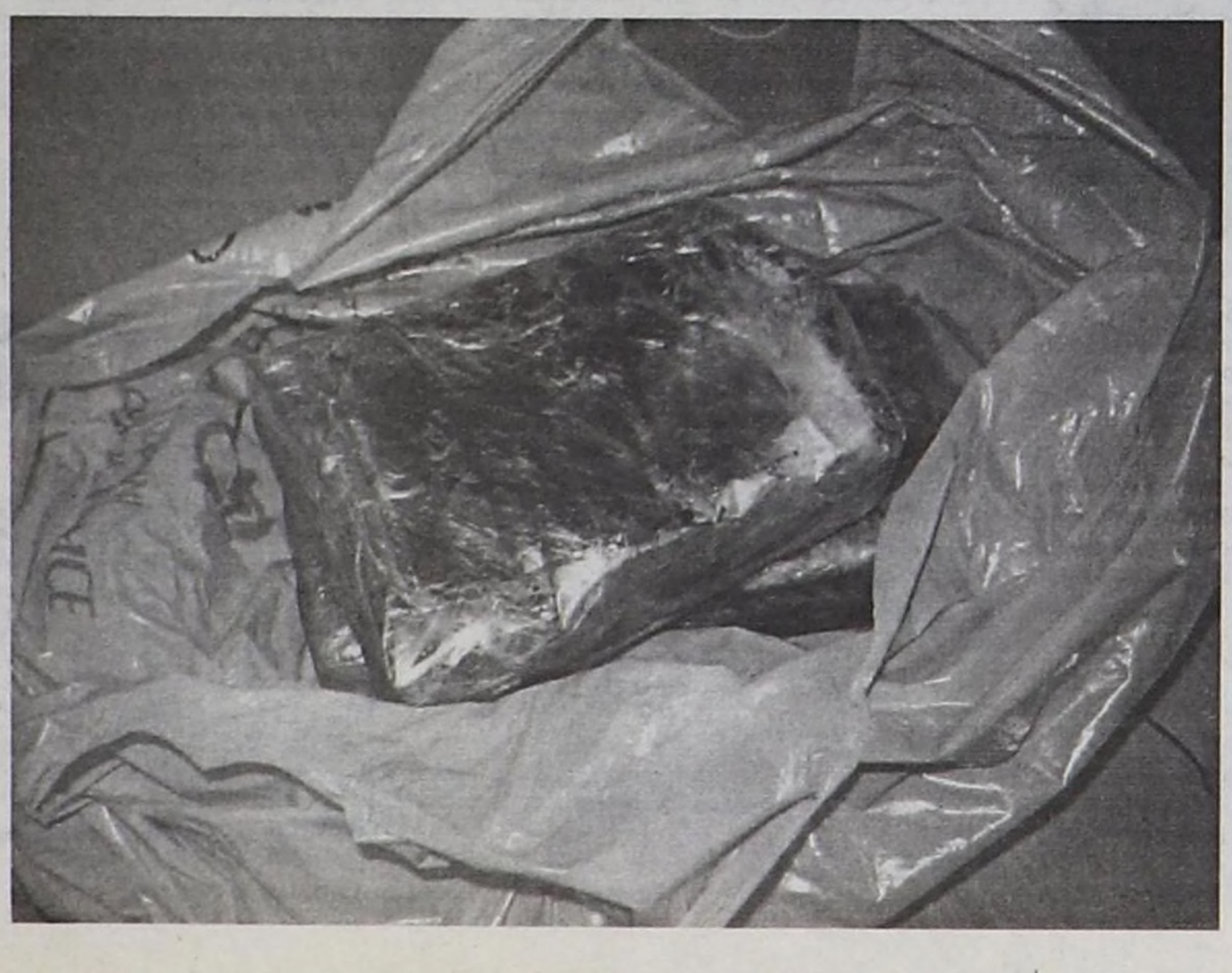
Бо чылдың январь-октябрь айларда республиканың чүс муң чурттакчызынга онааштыр ТР-ниң девискээринге наркотиктер-биле холбашкан 305 кем-херек үүлгедиишкини болган. Ол чурт деңнелинде ыядынчыг рекорд (!) болур. Тыва бо «мурнакчы» туружун бүгү Россияның девискээринде хөй чылдарда салбайн турар. Криминал болгаш халдавырлыг аарыгларбиле холбашкан бүгү үүлдерде, ооң иштинде кижи санынга хамаарыштыр арагалаашкын, туберкулез, сифилис аарыгларының, ботботтарын дорамчылажыр, оорлажыр, үптээр болгаш өлүржүп-чидиржир чоруктар талазы-биле Тыва РФ-те чүгле бирги черде турар республика апарган.

Эрткен чылдан эгелээш, республикада Наркотиктерге удур комиссия ажылдап турар. Ол чаңгыс чылдың дургузунда бо нарын «фронтуда» байдалды чавырылдырары берге деп чүвени билип болур. Комиссияның кылыр ужурлуг чугула ажылдары, шынап-ла, бар. Ынчалза-даа наркотиктербиле ниити демисел ажылынче чугула үүл кылдыр кирип турар – республиканың чамдык кожуннарының, ылаңгыя Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң, Каа-Хемниң, Барыын-Хемчиктиң, Таңдының болгаш Чаа-Хөлдүң шөлдеринде үнүп турар чашпан оттар-биле демисел ажылынга, улам тодаргайлаарга, оларның узуткаашкынынга тыва Чазак 2009 чылда 20,8 миллион рубльди, а 2010 чылда 14,6 миллион рубльди үндүрер деп ийи ай бурунгаар шиитпирлээн. Бо хөй акша-хөреңгилерни мырыңай келир болгаш планныг 2010 чылдың республика бюджеттеринде көрүп турар. Ынчанмас болза, үстүнде адааным кожуннарда ол-бо шөлдерге эрткен чылдарның чылыг үелеринде чорудуп турган чамдык узуткаашкын ажылдары улуг-ла эки түңнелге чедирбейн турган. Оон башка бо үүлде багай саннар кайыын алдынарыл?

Наркотиктерниң чиг эт баазазы болур чашпан үнүп турар ховушөлдерге ийи чылдың агротехниктиг ажылдарының түңнелдерин үе чоорту көргүзе бээр. Республиканың эрге-чагырга органнары шөлдерде байдалды өскертир дээн шиитпирлиг хөделиишкиннери чүнүң-даа мурнунда чоннуң, ылаңгыя аныяк салгалдың кадыкшылының камгалалынче угланган деп шын билир апаар. Шынап-ла, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин чүгле кадык улус-биле чорудар апаар. Чүгле чашпан үнген шөлдерге узуткаашкын ажылдары чоруттунган соонда, ол үре-түңнелдиг доозулза, чыдыг чашпан чыылдазындан «хосталы» бээр көдээ чонну өскээр – доктаамал ажылдарже хаара тудары чугула деп чүве база билдингир. Оларга ажылчын туруштар херек деп турарым ол. Оон башка ажыл чок, хостуг үелиг кижиниң «сеткилин чазыктырар», үезин «чиир» кара чаңгыс «өңнүү» — орус «водка» бар. Ол «оттуг суг» — хоомай эвес дайзын. Арага чыдыг чашпан ышкаш, хөй чыл үнер дазылдыг, быжыг тынныг. Арага-дары наркотиктерден кандыг-даа дудак чок, чыл санында республиканың чүс-чүс улуг кижилерин бажы-биле «ижип», ниитилелде хөй аар кем-херек үүлгедиишкиннерин болдуруп турар. Ол дугайында январь айда чугаалажыр бис. А амдыызында, Чаа чыл бүдүүзүнде, багай чүве дугайында сагынмаалы...

Виктор САНДАР.

ТР-ниң ИХЯ-зының архивинден чуруктар.

Каннабис* — хөй чылдың үнүштери.

Культура амыдыралы

ДЕМНИГ АЖЫЛЧЕ КЫЙГЫРГАН

Эрткен неделяда ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыды В.О.Донгак Тыванының чогаадыкчы эвилелдериниң удуртукчулары-биле ужурашкан. Чурукчулар эвилелиниң даргазы Радий Уржук, харыысалгалыг секретары Алла Кудоярова, Театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң даргазы Александр Шоюн, Тыванының Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазы Амыр Хоюгбан, национал хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң даргазы Алдар Дамдын олар-биле сайыт кады ажылдажылга дугайында чугаалашкан.

— Кады ажылдажылга дугайында эгелекчи чорук силерден үнген турар ужурлуг – деп, чугааны эгелевишаан, В.О.Донгак эвилелдерниң удуртукчулары чүгле Культура яамызы-биле эвес, а бот-боттары аразында харылзаалыг ажылдаарын сүмелээн.

Ужуражылганың киржикчилери чогаадыкчы эвилелдерге деткимче айтырыын чугаалашкан. Сайыттың чугаалааны-биле 2009 чылда социал-чогаадылга чагыглары хүлээп алдынган, улуг хемчеглиг үүлдер бадыткаттынган. Чогаалчылар эвилели-биле 2008 чылда үре-түңнелдиг ажылды (34 ном чырыкче үнген) ол онзалап демдеглээн.

Тыванының Улустуң чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдуң 100 чыл юбилейин республикага калбаа-биле демдеглеп эрттирген. А келир чылын тыва литератураның классиктери С.С.Сүрүң-оол (85), А.Д. Арапчор (85), К-Э.К. Кудажы (80), К.Ч. Сагды (80) оларның юбилейлеринге тураскааткан хемчеглер эртер. 2009 чылда А.Даржайның, М.Хадаханэниң, Э.Мижиттиң, С.Козлованың, Ч.Кууларның, С.Сүрүң-оолдуң, К-Э.Кудажының чогаалдарын чырыкче үндүрерінге 1 миллион 370 муң рубль көрдүнген.

Чурукчулар эвилелиниң кошкак ажылын сайыт шүгүмчүлээн. Бөгүн ол эвилел кандыг-даа хөделиишкин чок турар. Ол дээрге эвилелдиң, ооң харыысалгалыг секретары А.Кудоярованың багай ажылы-дыр дээрзин айыткан. Чурукчуларга дуза, деткимче кылдыр эвилелди тургускан ышкажыл, ук эвилел чурукчулар биле эрге-чагырга органнарының аразында харылзаштырыкчы звено болур ужурлуг. Эвилелдиң удуртулгазы бо ажылдарны кылбайн турар. Ол хамаанчок чурукчулар боттары безин эвилелинде чүү болуп турарын билбес. 2009 чылда социал-чогаадылга чагыглары хүлээп ап, ону бадылап турар үеде Чурукчулар эвилели чагыг-даа киирбээн, кирген чагыгларны камгалап турда кээп киришпээн-даа. Товарищтай Чадамбааевич Ондарның 60 харлаанынга тураскааткан хемчеглерге база эвилел киришпээн.

Хоорайның төвүнде Чурукчуларның хуу өнчүзү болур квартира-мастерскаяларлыг, гаражтыг улуг бажың бар. Өске кандыг-даа хөй-ниити организациязы ийикпе азы коммерсия структуралары-даа чурукчуларныы дег боттарының оран-савазы чок. Бөгүнде Чурукчулар эвилелиниң байдалы чаржынчыг болган, каш-ла кабинеттерниң аренда өртээ-биле амыдырап турар. Чурукчулар бажыңының чартыы, та канчап чүве ийик, сайгарлыкчыларның хуу өнчүзү кылдыр, оларның холунда барган, а чурукчулар оон чүнү-даа албаан. Оода арткан өнчүзүн камгалап арттырарынче чурукчуларны ол кыйгырган.

Ужуражылганы доозуп тура, В.О. Донгак кады ажылдажылгаже хаара туттунуп, чогаадыкчы күштү республиканың сайзыралынче угландырарын эвилелдерге күзээн.

ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызының парлалга бөлүү.

ПОНЕДЕЛЬНИК, декабрь 15

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов +».
10.20 Модный приговор.
11.30 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Убойная сила».
13.20 Детективы.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.30 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви».
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Жди меня.
19.10 «След», т/с.
20.00 «Монтекристо», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Наследство», фильм.
22.30 «Кашлировский против Чумака».
23.30 «Познер», премьера.
23.50 Ночные новости.
00.50 «Гении и злодеи».
01.20 Фильм «Пенелопа».
03.00 – 04.40 Остросюжетный фильм «Лучший способ умереть».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

09.05 Фильм «Мы из джаза».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Кто придет на Новый год?», м/ф.
12.00 Фильм «Варварины свадьбы».
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–Сибирь.

РОССИЯ

14.40 Фильм «Время счастья».
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

17.25 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.10 "Женщина без прошлого", т/с.
19.00 "Родные люди", т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Райские яблочки», т/с.
22.50 «Городок».
23.45 ВЕСТИ+.
00.05 «Честный детектив».
00.35 Синемания.
01.05 – 01.18 «Дорожный патруль».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ утром.
08.50 Лотерея «Гослото».
09.00 «Кулинарный поединок».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю».
10.55 Следствие вели...
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 Комедия «Убей меня! ну, пожалуйста».
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.40 «Возвращение Мухтара», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Глухарь», т/с.
21.40 «И снова здравствуйте!»
22.40 «Безумный день. Обзор».
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 «Ты смешной!»
00.10 «Школа злословия».
00.15 «Quattroruote».
01.45 Детектив «Заложники дьявола».
03.40 «Преступление в стиле модерн».
04.15 «Детектив Раш-5», т/с.
05.05 – 06.00 «Скорая помощь», т/с.

СТС

06.00 «Зена – королева воинов».
06.55 «Смешарики», м/с.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Кто в доме хозяин?»
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Не может быть!»
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Звездные врата», м/ф.
14.00 «Трансформеры. Кибертрон», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
15.00 «Скуби и Скрэппи», м/ф.
15.30 «Стальной алхимик», м/ф.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 Галилео.
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Не может быть!»
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Ранетки», т/с.
22.00 «Мужчина по вызову: европейский Жиголо».
23.35 «6 кадров».
00.00 Истории в деталях.
00.30 Кино в деталях.
01.30 «Части тела».
03.30 «О.С. – одинокие сердца».
05.05 – 05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я», т/с.
06.55 Глобальные новости.
07.00 Такси.
07.30 «Цап-царап», м/с.
08.00 Москва: инструкция по применению.
08.30 «Cosmopolitan».
09.30 «Гуманоиды в Королёве».
10.00 «Женская лига».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Каппа Майки», м/с.
12.00 «Ох, уж эти детки!»
12.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.00 «Крутые бобры», м/с.
13.30 «Счастливы вместе».
14.00 «Москва: инструкция по применению».
14.30 «Дом-2. Live».
14.45 «Банды Нью-Йорка».
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 НОВОСТИ.
19.30 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 «Робин Гуд, или Младенец на тридцать миллионов долларов», комедия.
00.25 «Дом-2. После заката».
00.55 НОВОСТИ.
01.30 «Смех без правил».
02.35 «Дом-2. Новая любовь».
04.30 «Толстая девчонка», т/с.
05.30 – 06.00 «Саша + Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Чудеса света».
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Моя жена меня приворожила», т/с.
08.00 Судебные страсти.
09.00 «Дела семейные».
10.00 «Мачеха», т/с.
11.00 ИноСтранная кухня.
11.30 «Незвездное детство». Лев Дуров.
12.00 Вся правда о здоровье.
13.00 «Случай на шахте восемь», драма.
15.00 Судебные страсти.
16.00 «Дела семейные».
17.00 «Бедная Настя».
18.00 «Незвездное детство». Наталья Подольская.
18.30 «Ты – моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 Домашние сказки.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство»,т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Позови меня в даль светлую», мелодрама.
01.25 Вся правда о здоровье.
02.25 «Наперекор судьбе», т/с.
03.15 «Белиссима», т/с.
04.00 «Бедная Настя», т/с.
04.45 «Не родись красивой», т/с.
05.25 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

ПРОФИЛАКТИКА ДО 13.15

13.15 «Моя планета».
13.30 «Сейчас».
15.20 Фильм «Топ Ган. Лучший стрелок».
16.30 «Сейчас».
16.50 «Топ Ган. Лучший стрелок». Продолжение.
17.55 «Экстренный вызов 112».
18.00 «Открытая студия».
19.00 «Экстренный вызов 112».
19.30 «Сейчас».
20.00 «Утраченные миры».
21.00 «Абакумов. Нарком СМЕРША».
22.00 «Экстренный вызов 112».
22.30 «Сейчас».
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 «Живая история. «Вне зоны доступа».
00.15 «Состояние исступления».
03.00 «Убойный отдел».
03.55 – 05.40 «Тайны дворцовых переворотов. Россия, век XVIII».

КУЛЬТУРА

07.00 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 «В главной роли...».
10.50 «Чизам». Режиссер Э.Маклэглен.
12.40 «Линия жизни». Александр Кабаков.
13.35 «Мой Эрмитаж».
14.05 «Коммунист». Режиссер Ю.Райзман.
16.00 «Новые приключения медвежонка Паддингтона», м/ф.
16.25 «Магна Аура».
16.50 «Наедине с природой».
17.25 Открытие IX Международного зимнего фестиваля «Площадь искусств».
19.30 Новости культуры.
19.55 «Поезд идет на Восток». Режиссер Ю.Райзман.
21.20 «Острова». Юлий Райзман.
22.05 «Театральная летопись». Леонид Броневой.
22.35 «Тем временем».
23.30 Новости культуры.
23.55 «ИскусствоВидение».
00.25 «Вернись в Сорренто».
00.55 «Легенды мирового кино». Юрий Белов.
01.25 М. Мусоргский. Фантазия «Ночь на Лысой горе».
01.40 «Отражение славы. Реставрация Большого зеркального зала Версаля».
02.35 - 02.55 «Лимес. На границе с варварами».

Билеттерни садып турар
«Аржаан» садыг бажыңы («Найыралдың» дужунда):
- авиабилеттерни;
- демир-орук билеттерин садып турар;
- туризм.

ВТОРНИК, декабрь 16

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов +».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Убойная сила», т/с.
13.20 Детективы.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.30 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Пусть говорят.
19.10 «След», т/с.
20.00 «Монтекристо», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Наследство», т/с.
22.30 «Не хочу жениться».
23.30 Ночные новости.
23.50 На ночь глядя.
00.40 «Истории из будущего».
01.10 Романтическая комедия «Силы природы».
02.50 «Грань одержимости», триллер.
04.20 – 04.50 «Детективы».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

07.25 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

08.55 Амыдыралдың айтыыглары. Дорт эфир. Т. 5-21-84.
09.40 Хөгжүмнүг байыр.

РОССИЯ

09.50 «Служба доверия», т/с.
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.45 «Снежные дорожки», м/ф.
11.50 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–Сибирь.

РОССИЯ

14.40 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
15.35 Суд идет.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

17.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.10 "Женщина без прошлого", т/с.
19.00 "Родные люди", т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 "Райские яблочки", т/с.
22.50 "Великолепный князь. Григорий Потемкин".
23.45 ВЕСТИ+.
00.05 Фильм «Осенний марафон».
01.50 – 02.03 «Дорожный патруль».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ утром.
09.00 «Наше все!»
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 Чистосердечное признание.
11.00 «День гнева».
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «МУР есть МУР-2», сериал.
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.40 «Возвращение Мухтара», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Глухарь», сериал.
21.40 «Следствие вели...»
22.40 «Безумный день. Обзор».
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 «Ты смешной!»
00.15 Главная дорога.
00.50 Суд присяжных.
01.50 Боевик «Смертельная битва-2: истребление».
03.25 Документальный фильм «Углеводородная война».
04.20 «Детектив Раш-5», т/с.
05.10 – 06.00 «Скорая помощь», т/с.

СТС

06.00 «Зена – королева воинов».
06.55 «Смешарики», м/с.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/с.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Кто в доме хозяин?»
10.00 «Ранетки», т/с.
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Не может быть!»
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Звездные врата», м/с.
14.00 «Трансформеры. Кибертрон».
14.30 «Приключения Вуди и его друзей».
15.00 «Скуби и Скрэппи», м/ф.
15.30 «Стальной алхимик», м/с.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 Галилео.
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Не может быть!»
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня».
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Ранетки», т/с.
22.00 Фильм «Снайпер-3».
23.45 «6 кадров».
00.00 Истории в деталях.
00.30 «Слава богу, ты пришел!»
01.45 «Части тела», т/с.
03.45 - 05.20 «О.С. – одинокие сердца».

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я», т/с.
06.55 Глобальные новости.
07.00 НОВОСТИ.
07.30 «Цап-царап», м/с.
08.00 Москва: инструкция по применению.
08.30 «Cosmopolitan».
09.30 «Гуманоиды в Королёве».
10.00 «Женская лига».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Каппа Майки», м/с.
12.00 «Ох, уж эти детки!»
12.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.00 «Крутые бобры», м/с.
13.30 «Счастливы вместе».
14.00 Развлекательно-познавательная программа «Саквояж». (повтор).
14.30 «Дом-2. Live».
15.35 «Робин Гуд, или Младенец на тридцать миллионов долларов».
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 НОВОСТИ, гороскоп.
19.30 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 Комедия «Два нуля».
23.45 «Дом-2. После заката».
00.15 НОВОСТИ, гороскоп.
00.45 «Смех без правил».
01.50 «Дом-2. Новая любовь!»
02.50 «Необъяснимо, но факт».
03.50 «Толстая девчонка».
05.45 – 06.00 «Саша + Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Всемирная картинная галерея».
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Моя жена меня приворожила», т/с.
08.00 Судебные страсти.
09.00 «Дела семейные».
10.00 «Мачеха», т/с.
11.00 ИноСтранная кухня.
11.30 «Незвездное детство». Наталья Подольская.
12.00 Сделай мне ребенка.
13.00 «Позови меня в даль светлую», мелодрама.
15.00 Судебные страсти.
16.00 «Дела семейные».
17.00 «Бедная Настя», т/с.
18.00 «Незвездное детство». Бари Алибасов.
18.30 «Ты – моя жизнь».
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 Домашние сказки.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство»,т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Матрос с «кометы», музыкальная комедия.
01.20 Сделай мне ребенка.
02.20 «Наперекор судьбе», т/с.
03.15 «Белиссима».
04.05 «Бедная Настя», т/с.
04.45 «Не родись красивой», т/с.
05.30 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00 – 10.30 «Утро на ПЯТОМ».
10.30 «Сейчас».
10.40 «Морские волки».
11.40 «Абакумов. Нарком СМЕРША».
12.35 «Моя планета».
13.30 «Сейчас».
14.30 «Конфуций. Слова мудрости».
15.30 Живая история. «Вне зоны доступа».
16.30 «Сейчас».
16.50 «Мир природы. Голубой Дунай».
17.55 «Экстренный вызов 112».
18.00 «Открытая студия».
19.00 «Экстренный вызов 112».
19.30 «Сейчас».
20.00 «Кладоискатели».
21.00 «Секретные операции «Моссада»: похищение Эйхмана».
22.00 «Экстренный вызов 112».
22.30 «Сейчас».
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 «Живая история. «Говорит и показывает».
00.15 «Танцовщица «Голубой Луны».
03.35 «Убойный отдел».
04.30 – 06.45 «Самая большая добыча».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 В главной роли...
10.50 «Та сама женщина».
12.35 «Тем временем».
13.30 Academia.
13.55 «Пацаны».
15.30 125 лет со дня рождения комика. «Макс Линдер».
16.00 «Новые приключения медвежонка Паддингтона», м/ф.
16.25 «Магна Аура».
16.50 «Наедине с природой».
17.20 «Плоды просвещения».
17.50 «Портрет четы Арнольфини». Ян ван Эйк».
18.00 В авторском концерте Родиона Щедрина.
19.00 Ночной полет.
19.30 Новости культуры.
19.55 «Метрополии».
20.50 «Больше, чем любовь». Иван Бунин.
21.35 «Кто мы?»
22.05 «Театральная летопись».
22.30 «Аюттхая. Древняя столица Сиама».
22.45 «Апокриф».
23.30 Новости культуры.
23.55 «Осенняя соната».
01.30 Й.Брамс. Вариации на тему Й.Гайдна.
01.55 – 02.55 «Метрополии».

СРЕДА, декабрь 17

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов +».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Убойная сила», т/с.
13.20 Детективы.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.20 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся!»
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Пусть говорят.
19.10 «След».
20.00 «Монтекристо», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Наследство», т/с.
22.30 «Леонид Броневой. Под колпаком у Мюллера».
23.30 Ночные новости.
23.50 На ночь глядя.
00.40 «Истории из будущего».
01.10 Детектив «Идентификация».
02.30 Приключенческая комедия «Бадди - домашний Кинг-Конг».
04.00 - 04.50 Фильм «Наука звездных войн».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.
РОССИЯ
08.55 «Русская Палестина». Фильм 2-й.
09.45 «Служба доверия».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
11.50 «Возвращение блудного попугая», м/ф.
12.00 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ–Сибирь.
РОССИЯ
14.40 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
15.35 Суд идет.
16.30 Кулагин и партнеры.
17.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
17.25 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.10 «Женщина без прошлого»,т/с.
19.00 «Родные люди», т/с.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.
РОССИЯ
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Райские яблочки», т/с.
22.50 «Спасти от Освенцима. Подвиг политрука Киселева».
23.45 ВЕСТИ+.
00.05 Фильм «Живет такой парень».
01.55 - 02.08 «Дорожный патруль».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ утром.
09.00 «Наше все!»
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 «Комната отдыха».
11.00 «День гнева», т/с.
12.00 «Суд присяжных».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «МУР есть МУР-2», т/с.
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.40 «Возвращение Мухтара», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Глухарь», т/с.
21.40 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
22.40 «Безумный день. Обзор»
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 «Ты смешной!».
00.15 «Борьба за собственность».
00.50 Суд присяжных.
01.50 Фильм «За пределами Рангуна».
03.45 Преступление в стиле модерн.
04.15 «Детектив Раш-4», т/с.
05.10 – 06.00 «Скорая помощь», т/с.

СТС

06.00 «Зена - королева воинов».
06.55 «Смешарики», м/с.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Кто в доме хозяин», т/с.
10.00 «Ранетки», т/с
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Не может быть!»
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Звездные врата», м/с.
14.00 «Трансформеры. Кибертрон», м/с.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
15.00 «Скуби и Скрэппи», м/с.
15.30 «Стальной алхимик», м/с.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 Галилео.
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Не может быть!»
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Ранетки», т/с.
22.00 «Пещера», х/ф.
23.50 6 кадров.
00.00 Истории в деталях.
00.30 «Слава богу, ты пришел!»
01.45 «Части тела», т/с.
03.45 - 05.20 «О.С. - одинокие сердца».

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я», т/с.
06.55 Глобальные новости.
07.00 НОВОСТИ, гороскоп.
07.30 «Цап-Царап», м/с.
08.00 Москва: инструкция по применению.
08.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
09.30 «Гуманоиды в Королёве».
10.00 «Женская лига».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Каппа Майки», м/с.
12.00 «Ох, уж эти детки!», м/с.
12.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.00 «Крутые бобры», м/с.
13.30 «Счастливы вместе», т/с.
14.00 Молодежная программа «Про...+» (повтор).
14.30 «Дом-2. Live».
16.15 «Два нуля», х/ф.
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 НОВОСТИ, ГОРОСКОП.
19.20 «Открытый вопрос». Тел 2-22-12.
19.30 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 Комедия «Снежный человек».
23.40 «Дом-2. После заката».
00.10 НОВОСТИ, гороскоп.
00.40 «Смех без правил».
01.45 «Дом-2. Новая любовь!»
02.40 «Необъяснимо, но факт».
03.35 «Толстая девчонка».
05.25 - 06.00 «Саш+Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Всемирная картинная галерея».
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Моя жена меня приворожила», т/с.
08.00 Судебные страсти.
09.00 Дела семейные.
10.00 «Мачеха», т/с.
11.00 Иностранная кухня.
11.30 «Незвездное детство». Бари Алибасов.
12.00 «Мир в твоей тарелке».
13.00 «Матрос с «Кометы», фильм.
15.00 Судебные страсти.
16.00 Дела семейные.
17.00 «Бедная Настя», т/с.
18.00 «Незвездное детство». Александр Олешко.
18.30 «Ты – моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 Домашние сказки.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство», т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Для меня и для моей девчонки», мелодрама.
01.35 «Мир в твоей тарелке».
02.35 «Наперекор судьбе», т/с.
03.25 «Белиссима», т/с.
04.10 «Бедная Настя», т/с.
04.55 «Не родись красивой», т/с.
05.35 - 05.50 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00-10.30 «Утро на Пятом».
10.30 Сейчас.
10.40 «Красный бархат».
11.40 «Секретные операции «Моссада»: похищение Эйхмана».
12.35 Моя планета.
13.30 Сейчас.
14.30 «Рудольф Гесс. Нацист, который умер дважды».
15.30 Живая история: «Говорит и показывает».
16.30 Сейчас.
16.50 «Мир природы. В мире жуков».
17.55 «Экстренный вызов 112».
18.00 Открытая студия.
19.00 «Экстренный вызов 112».
19.30 Сейчас.
20.00 «Когда погода изменила историю. Катастрофа на Потомаке».
21.00 «Тайны ледокола «Ленин».
22.00 «Экстренный вызов 112».
22.30 Сейчас.
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 Живая история: «Перезагрузка».
00.15 «Гарлемские ночи». В гл. роли Эдди Мерфи.
02.40 «Убойный отдел».
03.35 - 05.25 «Босс». В ролях: Жан Габен, Дани Каррель, Серж Гинсбур.

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 «В главной роли...».
10.50 «Капитан Блад». Режиссер М.Кёртис.
12.55 «Апокриф».
13.35 «Странствия музыканта».
14.05 И. С. Тургенев. «Месяц в деревне». Спектакль.
15.15 «Застывшая память. Диалоги».
16.00 «Новые приключения медвежонка Паддингтона», м/ф.
16.25 «Волшебное дерево».
16.50 «Наедине с природой».
17.20 «Плоды просвещения».
17.50 «Фридрих II Великий».
18.00 «Квебек - французское сердце Северной Америки».
18.15 «Неизвестный Свиридов».
19.00 «Ночной полет».
19.30 Новости культуры.
19.55 «Метрополии».
20.50 Власть факта.
21.30 «В. Пудовкин. У времени в плену».
22.10 «Театральная летопись». Леонид Броневой.
22.45 Цвет времени. Альманах по истории искусств.
23.30 Новости культуры.
23.55 «Витус». Режиссер Ф.М.Мюрер.
01.55 - 02.55 «Метрополии».

ЧЕТВЕРГ, декабрь 18

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов +».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Убойная сила», т/с.
13.20 Детективы.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.20 «Понять. Простить».
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся».
17.00 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Пусть говорят.
19.10 «След», т/с.
20.00 «Монтекристо», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Наследство», т/с.
22.30 «Современница». Фильм Леонида Парфенова.
23.30 Ночные НОВОСТИ.
00.00 Кубок Первого канала по хоккею. Сборная России - сборная Финляндии. Прямой эфир из Москвы.
02.20 Фильм «Директор».
04.00 - 04.50 Фильм «Наука звездных войн».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.
РОССИЯ
07.25 Доброе утро, Россия!
«ТЫВА»
08.55 «Ажыы-биле...» Дорт эфир. Т. 5-21-84.
09.40 Хөгжүмнүг байыр.
РОССИЯ
09.45 «Служба доверия».
10.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
11.50 «Возвращение блудного попугая», м/ф.
12.00 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
14.20 Местное время. ВЕСТИ–Сибирь.
РОССИЯ
14.40 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
15.35 Суд идет.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
17.25 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
РОССИЯ
17.55 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.10 «Женщина без прошлого»,т/с.
19.00 «Родные люди», т/с.
20.00 ВЕСТИ.
«ТЫВА»
20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.
РОССИЯ
20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Райские яблочки», т/с.
22.50 «Мой ласковый и нежный зверь. Эмиль Лотяну».
23.45 ВЕСТИ+.
00.05 - 02.56 Фильм «Авиатор».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ утром.
08.50 Лотерея «Гослото».
09.00 «Наше все!»
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 «Русские не сдаются!»
11.00 «День гнева», т/с.
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «МУР есть МУР-2», сериал.
15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.35 «Возвращение Мухтара», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Глухарь», т/с.
21.30 «К барьеру!»
22.40 «Безумный день. Обзор».
23.00 СЕГОДНЯ.
23.25 «Ты смешной!».
00.15 Авиаторы.
00.50 Суд присяжных
01.50 Комедия «В погоне за свободой».
04.15 «Детектив Раш-5», т/с.
05.10 – 06.00 «Скорая помощь», т/с.

СТС

06.00 «Зена — королева воинов».
06.55 «Смешарики», м/с.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
10.00 «Ранетки», т/с.
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Не может быть!»
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Звездные врата», м/с.
14.00 «Трансформеры. Кибертрон», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/ф.
15.00 «Скуби и Скрэппи», м/с.
15.30 «Стальной алхимик», м/с.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 Галилео.
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Не может быть!»
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Ранетки», т/с.
22.00 «Туман», фильм.
00.00 Истории в деталях.
00.30 Слава богу, ты пришел!
01.45 «Части тела», т/с.
03.45 - 05.20 «О.С. - одинокие сердца»

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я», т/с.
06.55 Глобальные новости.
07.00 НОВОСТИ, гороскоп.
07.30 «Цап-Царап», м/с.
08.00 Москва: инструкция по применению.
08.30 «Cosmopolitan. Видеоверсия».
09.30 «Гуманоиды в Королёве».
10.00 «Женская лига».
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Каппа Майки», м/с.
12.00 «Ох, уж эти детки!», м/с.
12.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.00 «Крутые бобры», м/с.
13.30 «Счастливы вместе».
14.00 «Москва: инструкция по применению».
14.30 «Дом-2. Live».
16.20 «Снежный человек».
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ».
19.00 НОВОСТИ, гороскоп.
19.30 «Наш город».
20.00 «Счастливы вместе», т/с.
20.30 «Универ».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 «Трасса 60», комедия.
00.15 «Дом-2. После заката».
00.45 НОВОСТИ, молодежная программа «ПРО...+» (повтор).
01.15 «Смех без правил».
02.20 «Дом-2. Новая любовь!»
03.15 «Необъяснимо, но факт».
04.15 «Толстая девчонка», т/с.
05.10 - 06.00 «Саша+Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Всемирная картинная галерея».
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Моя жена меня приворожила», т/с.
08.00 Судебные страсти.
09.00 Дела семейные.
10.00 «Мачеха», т/с.
11.00 ИноСтранная кухня.
11.30 «Незвездное детство».
12.00 Время красоты.
13.00 «Вас ожидает гражданка Никанорова», фильм.
14.45 Цветочные истории.
15.00 Судебные страсти.
16.00 Дела семейные.
17.00 «Бедная Настя», т/с.
18.00 «Незвездное детство». Татьяна Лютаева.
18.30 «Ты – моя жизнь», т/с.
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 Домашние сказки.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство», т/с
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Случайные пассажиры», мелодрама.
01.00 Время красоты.
02.00 «Наперекор судьбе», т/с.
03.00 «Белиссима», т/с.
03.50 «Бедная Настя», т/с.
04.30 «Не родись красивой», т/с.
05.10 - 05.50 Музыка на «Домашнем».

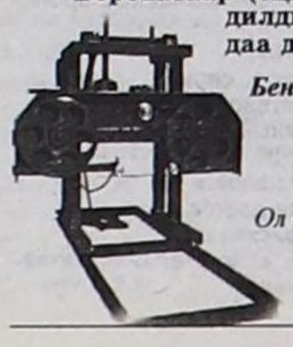
5 КАНАЛ

07.00-10.30 «Утро на Пятом».
10.30 «Сейчас».
10.40 «Царство болотного крокодила».
11.40 «Тайны ледокола Ленин».
12.35 «Моя планета».
13.30 «Сейчас».
14.30 «Кэтрин Хепберн. Роман с «Оскаром».
15.30 Живая история: «Перезагрузка».
16.30 «Сейчас».
16.50 «Мир природы. Стойкие утки».
17.55 «Экстренный вызов 112».
18.00 Открытая студия.
19.00 «Экстренный вызов 112».
19.30 «Сейчас».
20.00 «Чудесные исцеления: это реально?»
21.00 «Тайна гибели маршала Ахромеева».
22.00 «Экстренный вызов 112».
22.30 «Сейчас».
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 Живая история: «Гламурная лихорадка».
00.15 «Возвращение семерки», фильм.
02.15 «Убойный отдел».
03.15 - 05.40 «Операция «Арбалет», драма.

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.20 «В главной роли...».
10.50 Фильм «Люби меня или покинь меня». Режиссер Ч.Видор.
12.55 «Письма из провинции». Краснодар.
13.20 И.С.Тургенев «Месяц в деревне». Спектакль.
15.25 «Кто мы?»
16.00 «Новые приключения медвежонка Паддингтона», м/ф.
16.25 «Волшебное дерево».
16.50 «Наедине с природой».
17.20 «Плоды просвещения». «Отечество и судьбы». Карамзины.
17.50 «Будда Гаутама».
18.00 «Нойзиндлерзее. Нигде нет такого неба».
18.15 Билет в Большой.
19.00 «Ночной полет».
19.30 Новости культуры.
19.55 «Метрополии».
20.45 Черные дыры. Белые пятна.
21.25 «Матч столетия. Русские против Фишера».
22.05 «Театральная летопись». Леонид Броневой.
22.35 «Культурная революция».
23.30 Новости культуры.
23.50 «Американский друг». Режиссер В.Вендерс.
01.55 - 02.55 «Метрополии».

Борбактаар (оцилиндровщик), хөй бистиг, ленталыг ыяш дилдирер станоктар, кромкорезтер болгаш өскедаа дериглерни ЗАВОДТУҢ ӨРТЕКТЕРИ-БИЛЕ

Бензин-биле (Honda), электри-биле хирээ бистерин чидидери, солуур станоктар, артык кезектер.

Bi-Metal (Швеция), REZ (Германия) фирмаларның хирээлери

Ол ышкаш ленталыг бистерни чидидип, солуп турар

Тел.: 8 (923) 394-80-28; 8 (906) 997-28-90; 5-46-79, 5-06-83

ПЯТНИЦА, декабрь 19

1 КАНАЛ

05.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Малахов+».
10.20 Модный приговор.
11.20 Контрольная закупка.
12.00 НОВОСТИ.
12.20 «Убойная сила», т/с.
13.20 Детективы.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.30 Понять. Простить.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 «Огонь любви», т/с.
16.10 «Давай поженимся!»
17.10 Федеральный судья.
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.20 Пусть говорят.
19.00 Поле чудес.
20.00 Юбилейный вечер Юрия Николаева.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 Юбилейный вечер Юрия Николаева. Продолжение.
23.00 «Сад», фильм.
02.00 «Призрак дома на холме», фильм.
03.40 Фильм «Мисс Сэди Томпсон».
05.10 - 05.35 «Детективы».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

«ТЫВА»

06.35, 08.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.
07.35 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

08.55 «Мусульмане».
09.05 «Мой серебряный шар. Борис Андреев».
10.00 «Служба доверия».
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 «Возвращение блудного попугая», м/ф.
12.00 «Бандитский Петербург», т/с.
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–СИБИРЬ.

РОССИЯ

14.40 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
15.40 Суд идет.
16.30 «Кулагин и партнеры».
17.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

17.25 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
18.10 «Женщина без прошлого»,т/с.
19.00 «Родные люди», т/с.
20.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

20.30 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

20.45 Спокойной ночи, малыши!
21.00 «Юрмала».
22.50 «Любовники», фильм.
00.35 Боевик «Солдат».
02.15 – 04.09 Фильм «Имя ему Смерть».

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ утром.
09.00 «Наше все!»
10.00 СЕГОДНЯ.
10.25 «Лихие 90-е».
11.00 «День гнева», сериал.
12.00 Суд присяжных.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 «МУР есть МУР-2», сериал.
15.30 Обзор. Спасатели.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.40 «Возвращение Мухтара», т/с.
18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 «Чрезвычайное происшествие. Расследование».
20.00 «Суперстар-2008. Команда мечты».
22.35 «Московский Жиголо», фильм.
00.35 «Все сразу!»
01.05 Суд присяжных.
02.10 Комедия «День, когда сбежали мои родители».
03.55 «Детектив Раш-5», сериал.
04.50 – 05.45 «Скорая помощь», т/с.

СТС

06.00 «Зена – королева воинов».
06.55 «Смешарики», м/с.
07.00 «Приключения Вуди и его друзей», т/с.
07.30 «Папины дочки», т/с.
08.00 «Рыжая», т/с.
09.00 Истории в деталях.
09.30 «Кто в доме хозяин?», т/с.
10.00 «Ранетки».
11.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
12.00 «Не может быть!»
13.00 «Смешарики», м/ф.
13.30 «Звездные врата», м/с.
14.00 «Трансформеры. Кибертрон», м/ф.
14.30 «Приключения Вуди и его друзей», м/с.
15.00 «Скуби и Скрэппи», м/ф.
15.30 «Стальной алхимик», м/с.
16.00 «Джинн дома», т/с.
16.30 Галилео.
17.00 «Папины дочки», т/с.
17.30 «Не может быть!»
18.30 Истории в деталях.
19.00 «Моя прекрасная няня», т/с.
20.00 «Рыжая», т/с.
21.00 «Король Артур», фильм.
23.20 «Громовое сердце».
01.35 «Части тела».
03.35 «О.С. - одинокие сердца», т/с.
05.10 - 05.20 Музыка на СТС.

ТНТ

06.00 «Мое второе «Я».
06.55 Глобальные новости.
07.00 НОВОСТИ, гороскоп.
07.30 «Цап-царап», м/с.
08.00 Москва: инструкция по применению.
08.30 «Cosmopoliman».
09.30 «Гуманоиды в Королёве», т/с.
10.00 Женская лига.
10.30 «Счастливы вместе», т/с.
11.00 «Губка Боб Квадратные штаны», м/с.
11.30 «Каппа Майки», м/с.
12.00 «Ох, уж эти детки!», м/с.
12.30 «Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения», м/с.
13.00 «Крутые бобры», м/с.
13.30 «Счастливы вместе».
14.00 «Москва: инструкция по применению».
14.30 «Дом-2. Live».
15.40 «Трасса 60», комедия.
18.00 «Счастливы вместе», т/с.
18.30 «Универ», т/с.
19.00 НОВОСТИ. Расклад недели.
19.30 «Счастливы вместе», т/с.
20.00 «Интуиция».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 «Наша Russia».
22.30 «Любовь на районе», комедия.
23.30 «Секс» с Анфисой Чеховой.
00.00 «Дом-2. После заката».
00.30 НОВОСТИ, гороскоп. Расклад недели.
01.00 «Смех без правил».
02.05 «Дом-2. Новая любовь!»
02.55 «Необъяснимо, но факт».
03.55 «Толстая девчонка».
05.45 – 06.00 «Саша + Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Всемирная картинная галерея».
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Моя жена меня приворожила».
08.00 Судебные страсти.
09.00 Дела семейные.
10.00 «Мачеха».
11.00 ИноСтранная кухня.
11.30 «Незвездное детство». Татьяна Лютаева.
12.00 «Мир в твоей тарелке».
13.00 «Случайные пассажиры», мелодрама.
14.30 Спросите повара.
15.00 Судебные страсти.
16.00 Дела семейные.
17.00 «Бедная Настя».
18.00 «Незвездное детство». Владимир Винокур.
18.30 «Ты – моя жизнь».
19.30 «Во имя любви», т/с.
20.30 Домашние сказки.
21.00 «Не родись красивой», т/с.
22.00 «Она написала убийство», т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Противостояние», детектив.
02.45 «Мир в твоей тарелке».
03.35 «Наперекор судьбе», т/с.
04.20 «Белиссима».
05.10 – 05.50 «Бедная Настя», т/с.

5 КАНАЛ

07.00 – 10.30 «Утро на ПЯТОМ».
10.30 «Сейчас».
10.40 «Опасный рай».
11.40 «Тайны гибели маршала Ахромеева».
12.35 «Моя планета».
13.30 «Сейчас».
14.30 «100 лет ужаса. Граф Дракула и компания».
15.30 Живая история. «Гламурная лихорадка».
16.30 «Сейчас».
16.50 «Мир природы. Тайны леса».
17.55 «Экстренный вызов 112».
18.00 Открытая студия.
19.00 «Экстренный вызов 112».
19.30 «Сейчас».
20.00 «Лосиные секреты».
21.00 «В поисках рая. Индийские робинзоны».
22.00 «Экстренный вызов 112».
22.30 «Сейчас».
23.00 «Сейчас о спорте».
23.15 «Фантомас разбушевался».
01.20 «История рока: Рок шестидесятых. Предисловие Сьюзи Кватро.
02.35 Фильм «Скорбное бесчувствие».
04.35 – 05.35 «Лучшие из Голливуда вместе с Табом Хантером».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.00 Новости культуры.
10.30 «Художественные музеи мира».
11.00 «Отец Сергий», фильм.
12.30 «Культурная революция».
13.25 «Матч столетия. Русские против Фишера».
14.05 «Верьте мне, люди», фильм.
16.00 «В музей – без поводка».
16.15 «За семью печатями».
16.45 «Наедине с природой».
17.20 «Плоды просвещения». «Легенда трех контингентов».
17.50 «Александр Македонский»
18.00 «Разночтения».
18.30 «Партитуры не горят».
19.00 «Профессия: смехач».
19.30 Новости культуры.
19.55 «Сферы».
20.40 «Подводное течение».
22.35 Юбилей Галины Волчек. «Линия жизни».
23.00 Новости культуры.
23.50 «Кто там...»
00.20 «Только между нами».
01.55 Концерт Стэнли Джордана.
02.35 – 02.55 «Цехе Цольферайн. Искусство и уголь».

Куда платьези

Чараш куда платьелери бисте бар. Куда платьелерин, фаталарны, шляпаларны болгаш аңаа кедер холхаптарын доктаамал садып турар бис. Даарадып алырын күзээр болзуңарза, бистиң пөзүвүстен чагааныңар езугаар даарап бээр бис. Платьелер чараш, өртектери чиик.

Адрезивис: Полевая кудумчузу, 6
(ипподром району, автобустар 6 "А", 7 "А"),
тел.: 5-92-53.

СУББОТА, декабрь 20

1 КАНАЛ

05.50 «Сотрудник ЧК», фильм.
06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Сотрудник ЧК». Продолжение.
07.30 Играй, гармонь любимая!
08.10 Дисней-клуб: «Новая школа императора», «Доброе утро, Микки!»
09.00 Слово пастыря.
09.20 Здоровье.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 «Смак».
10.50 «Леонид Броневой. Под колпаком у Мюллера».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Фильм «Простые вещи».
14.00 Фильм «Капитан Хук».
16.00 «Спецназ».
17.10 Праздничный концерт к Дню работников органов безопасности РФ.
18.50 «Ледниковый период».
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 «Ледниковый период». Продолжение.
22.30 «Прожекторперисхилтон».
23.00 Что? Где? Когда?
00.30 Кубок Первого канала по хоккею. Сборная России - сборная Чехии. Передача из Москвы.
04.30 – 05.50 Фильм «Любовное письмо».

РОССИЯ

06.15 Студия "Здоровье".
06.50 «Вся Россия».
07.00 «Сельский час».
07.30 Диалоги о животных.
08.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

08.10 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

08.20 «Военная программа».
08.45 «Субботник».
09.20 Фильм «Спартак и Калашников».
11.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

11.10 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА ЧЕРДЕ.
11.20 Навигатор. Новая версия.
11.50 Коллаж.
12.00 Хөгжүмнүг байыр.

РОССИЯ

12.20 Комната смеха.
13.15 «Сенат».
14.00 ВЕСТИ.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ–ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 Детектив «Последний приказ генерала».
16.10 «Новая волна-2008». Лучшее.
17.55 «Звездный лед».
20.00 ВЕСТИ в субботу.
20.40 «Начать сначала. Марта», фильм.
00.20 Комедия «Одиннадцать друзей Оушена».
02.20 – 03.15 «Горячая десятка».

НТВ

05.45 «День, когда сбежали мои родители», комедия.
07.30 Сказки Баженова.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 Лотерея «Золотой ключ».
08.45 «Без рецепта».
09.20 Смотр.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Главная дорога.
10.50 Кулинарный поединок.
12.00 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.25 Особо опасен!
14.05 «Кремлевские похороны. Лаврентий Берия».
15.05 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.30 «Женский взгляд».
17.00 «Шпионские игры: ускользающая мишень», сериал.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.25 Профессия – репортер.
19.55 «Программа максимум».
20.55 «Русские сенсации».
21.45 «Ты не поверишь!»
22.35 «Гангстер», фильм.
00.20 Золотая утка.
02.30 «Дас ист фантастиш».
03.05 Фильм «Подглядывающий».
05.05 – 05.50 «Скорая помощь».

СТС

06.00 Фильмы производства ВВС.
08.05 «Умка», м/ф.
08.20 «Смешарики», м/с.
08.30 «Капитан Фламинго», м/ф.
09.00 «Детские шалости».
10.45 «Том и Джерри», м/ф.
11.20 «Король футбола. Кубок Европы».
13.00 «Кряк-Бряк», м/с.
14.00 «Король Лев. Тимон и Пумба».
15.00 «Аладдин», м/с.
16.00 «6 кадров». Скетч-шоу.
17.00 «Самый умный». «Коллекционер».
19.00 «Бой с тенью».
21.30 «Бой с тенью-II: реванш».
00.30 Церемония вручения наград журнала «Elle» в области стиля (Elle Style awards-2008).
01.30 «Модное кино». «Рэй».
04.40 – 05.30 «Пандемия». Фильм производства ВВС.

ТНТ

06.00 «Не такая».
07.00 «Детки подросли», м/с.
07.55 «Покемоны», м/с.
08.15 НОВОСТИ, гороскоп. Расклад недели, программа «Колесо».
09.00 «Дом-2. Город любви».
10.00 «Школа ремонта».
11.00 «Красота на экспорт».
12.00 «Кто не хочет стать миллионером».
13.00 Клуб бывших жен.
14.00 «Cosmopolitan».
15.00 «Танцы без правил».
16.00 Большое кино по выходным. «Ворон».
18.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
19.00 Развлекательно-познавательная программа «Саквояж».
20.00 «Битва экстрасенсов».
21.00 «Дом-2. Город любви».
22.00 Комеди Клаб.
23.00 «Наша Russia».
23.30 Убойная лига.
00.40 «Убойной ночи».
01.10 «Секс» с Анфисой Чеховой.
01.40 «Дом-2. После заката».
02.10 «Дом-2. Новая любовь».
03.10 «Необъяснимо, но факт».
04.10 «Толстая девчонка», т/с.
05.05 – 06.00 «Саша + Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Всемирная картинная галерея».
07.00 Домашние сказки.
07.30 «Бременские музыканты»,м/ф.
08.00 «Я шагаю по Москве», лирическая комедия.
09.30 В мире животных.
10.30 Декоративные страсти.
11.00 Друзья моего хозяина.
11.30 Улицы мира.
11.45 Фильм «Противостояние».
15.00 Охотники за рецептами.
15.30 «Мать и дочь». Елена и Наталья Захаровы.
16.30 «Зоя», мелодрама.
18.15 Цветочные истории.
18.30 Городское путешествие.
19.30 «Пуаро Агаты Кристи», т/с.
20.30 Домашние сказки.
21.00 «Она написала убийство», т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Вий», мистика.
01.00 «Как стать счастливым?»
02.00 «Зоя», мелодрама.
03.40 «Пуаро Агаты Кристи», т/с.
04.30 - 05.55 Музыка на «Домашнем».

5 КАНАЛ

07.00 «Потерянный в море».
08.10 «Попай – приключения продолжаются», м/ф.
08.35 «Клевый МакКул», м/ф.
09.00 «Ангус и Черил», м/ф.
09.05 «Трое из Простоквашино», м/ф.
09.25 «Как принц черта перехитрил», фильм-сказка.
11.10 «Старшеклассники-3», т/с.
12.15 Фильм «Мертвый сезон».
15.00 Живая история: «Галина Волчек. Театр ее жизни».
16.00 «Встречи на Моховой».
16.50 «Фантомас разбушевался».
18.55 «Культурный слой».
19.30 «Сейчас».
19.50 «Побег из Алькатраса».
22.05 «Джеймс Бонд – агент 007: «Живешь только дважды».
00.30 «Шон Коннери».
01.30 «Омен 2. Дэмиен».
03.40 «Возвращение Казановы».
05.40 – 06.45 «Кентерберийские рассказы».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.10 Библейский сюжет.
10.40 «Бесприданница».
12.05 «Долина Луары. Блеск и нищета».
12.20 «Кто в доме хозяин».
12.50 «Рождественский гимн».
14.20 «Путешествия натуралиста».
14.45 «Дом Ритфельда - Шредер в Утрехе. Архитектор и его муза».
15.00 «Миры Федора Хитрука».
15.55 «Романтика романса».
16.25 «Эволюция Европы».
17.25 «Крутой маршрут». Спектакль.
19.50 Магия кино.
20.30 «Принцесса воров». Режиссер П.Хьюитт.
22.00 Новости культуры.
22.25 «Четверо похорон и одна свадьба».
00.00 «Приключения Дэна Крикшэнка в мире архитектуры».
00.50 «Джон Леннон. Концерт в Нью-Йорке».
01.55 «Эволюция Европы».
02.45 – 02.55 «Модест Мусоргский».

Билеттерни садып турар
«Аржаан» садыг бажыңы («Найыралдың» дужунда):
- авиабилеттерни;
- демир-орук билеттерин садып турар;
- туризм.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, декабрь 21

1 КАНАЛ

06.00 Новости.
06.10 Приключенческий фильм «Золотое путешествие Синдбада».
07.50 Служу Отчизне!
08.20 Дисней-клуб: «Умелец Мэнни», «Доброе утро, Микки!»
09.10 Умницы и умники.
10.00 Новости.
10.10 «Непутевые заметки» с Дм. Крыловым.
10.30 Пока все дома.
11.20 Фазенда.
12.00 Новости.
12.10 Ералаш.
12.20 «Дурнушка».
14.10 Комедия «Миссис Даутфайр».
16.10 «Фамилия Фрейндлих».
17.40 Большие гонки.
19.00 «Минута славы».
21.00 Воскресное «Время».
22.00 «Последний герой. «Забытые в раю».
23.00 Кубок Первого канала по хоккею. Сборная России - сборная Швеции. Передача из Москвы.
01.00 Комедия «Убойная парочка: Старски и Хатч».
02.50 - 04.50 Кубок Первого канала по хоккею. Сборная Чехии - сборная Финляндии. Передача из Москвы.

РОССИЯ

05.40 Детектив «Наградить (посмертно)».
07.05 Вокруг света.
08.00 Сам себе режиссер.
08.45 Утренняя почта.
09.25 Семейная комедия «Счастливый зуб».
11.00 Вести.

«ТЫВА»

11.10 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА. События недели.

РОССИЯ

11.50 «Городок». Дайджест.
12.20 «Сто к одному».
13.15 Парламентский час.
14.00 Вести.

«ТЫВА»

14.20 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

14.30 Вести. Дежурная часть.
15.00 «Честный детектив».
15.35 «Как стать счастливым».
16.20 Фильм «Добрая подружка для всех».
18.10 «Смеяться разрешается».
20.00 Вести недели.
21.00 Фильм «Превратности судьбы».
22.55 «Имя Россия».
23.55 Приключенческий фильм «Ультрафиолет».
01.25 - 03.05 Комедия «Тупой и еще тупее».

НТВ

05.50 «Птицы: путешествие на край света».
07.30 «Дикий мир».
08.00 Сегодня.
08.20 Лотерея «Русское лото».
08.45 Их нравы.
09.25 Едим дома.
10.00 Сегодня.
10.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
10.55 «Quattroruote».
11.25 Авиаторы.
12.00 Дачный ответ.
13.00 Сегодня.
13.20 Боевик «Солнечный удар».
15.05 Своя игра.
16.00 Сегодня.
16.20 Борьба за собственность.
17.00 «Шпионские игры: черничный пирог», т/с.
19.00 «Сегодня. Итоговая программа».
19.55 Чистосердечное признание.
20.25 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
21.00 «Главный герой».
22.00 Русские не сдаются!
22.30 Наша тема.
23.05 Приключенческий фильм «Сахара».
01.35 Комедия «Переезд».
03.25 «Детектив Раш-5», т/с.
05.05 - 06.00 «Скорая помощь», т/с.

СТС

06.00 Фильмы производства ВВС.
08.05 «Умка ищет друга», м/ф.
08.20 «Смешарики», м/ф.
08.30 «Капитан Фламинго», м/ф.
09.00 «Том и Джерри», м/ф.
09.15 «Самый умный».
11.00 «Галилео».
12.00 «Снимите это немедленно!».
13.00 «Черный плащ», м/ф.
14.00 «Сильвестр и Твитти», м/ф.
15.00 «Легенда о Тарзане», м/ф.
16.00 6 кадров.
16.30 «Звездная мисс Россия. Предисловие».
17.00 «Мы не ангелы». Концерт группы «Ранетки».
19.00 «Папины дочки», т/с.
21.00 «Добро пожаловать в рай», фильм.
23.00 «Хорошие шутки».
01.00 «Техасская резня бензопилой».
02.50 «Портрет вампира».
04.35 - 05.30 «Пандемия». Фильм производства ВВС.

ТНТ

06.00 «Не такая».
07.00 «Детки подросли», м/с.
07.55 «Покемоны», м/с.
08.15 Развлекательно-познавательная программа «Саквояж» (повтор), «ПроСвет».
09.00 «Дом-2. Город любви».
10.00 «Школа ремонта».
11.00 «Плата за скорость».
12.00 «Кто не хочет стать миллионером».
13.00 «Смех без правил».
14.00 «Ворон», драма.
16.00 Большое кино по выходным: «Власть огня».
18.00 «Тело на заказ. Мужская версия».
19.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
19.30 Молодежная программа «Про...+».
20.00 «Битва экстрасенсов».
21.00 «Дом-2: Город любви».
22.00 «Комеди Клаб».
23.00 «Женская лига: парни, деньги и любовь».
23.30 «Смех без правил».
00.30 «Убойной ночи».
01.05 «Секс» с Анфисой Чеховой».
01.35 «Дом-2. После заката».
02.05 «Дом-2. Новая любовь!».
03.00 «Необъяснимо, но факт».
03.55 «Толстая девчонка».
05.45 - 06.00 «Саша+Маша».

ДОМАШНИЙ

06.30 «Всемирная картинная галерея».
07.00 Домашние сказки.
07.30 «История одного преступления», м/ф.
08.00 «Вий», мистика.
09.30 «Городское путешествие».
10.30 Знакомые вещи.
11.00 Сладкие истории.
11.30 «Цветочные истории».
11.45 Люди и традиции.
12.00 «Жизнь прекрасна».
14.00 Женская форма.
14.30 Люди мира.
15.00 Спросите повара.
15.30 «Династия». Никулины.
16.30 «Зоя», мелодрама.
18.30 «В мире животных».
19.30 «Пуаро Агаты Кристи», т/с.
20.30 Домашние сказки.
21.00 «Она написала убийство»,т/с.
23.00 «Моя жена меня приворожила», т/с.
23.30 «Белорусский вокзал», киноповесть.
01.30 «Салон красоты профессора Регана».
02.30 «Зоя», мелодрама.
04.05 «Пуаро Агаты Кристи», т/с.
05.00-05.50 Музыка на «Домашнем»

5 КАНАЛ

07.00 «Цель - спасение. Опасный выбор».
07.30 «Городские аллигаторы».
08.00 «Попай - приключения продолжаются», м/ф.
08.40 «Робокоп», м/ф.
09.00 Клуб знаменитых хулиганов.
09.40 «Наболевший вопрос».
10.30 «Старшеклассники-3», т/с.
11.30 «В нашу гавань заходили корабли...»
12.40 «Личные вещи».
13.30 К доске.
14.20 «Жизнь как жизнь».
15.10 Живая история: «Галина Волчек. Театр ее жизни».
16.10 «Джеймс Бонд агент 007: Живешь только дважды», фильм.
18.30 «Прогресс».
19.30 «Главное».
20.30 «История с биографией»: Николай Иванов.
21.05 «Слабое звено».
21.55 «Змея в тени орла», фильм.
23.55 оПять о футболе.
01.00 «Соломенные собаки», фильм.
03.20 «Шоссе в никуда», фильм.
06.05 - 06.40 «Сибирская язва».

КУЛЬТУРА

06.30 «Евроньюс».
10.10 «Обыкновенный концерт с Эдуардом Эфировым».
10.40 «Семеро смелых». Режиссер С.Герасимов.
12.10 «Легенды мирового кино». Сергей Герасимов.
12.40 Музыкальный киоск.
13.00 «Вук», м/ф.
14.10 «Пушта - земля соли и песка».
15.00 «Что делать?»
15.50 «Эпизоды». Юрий Степанов.
16.30 Прогулки по Бродвею.
17.00 Гала-концерт, посвященный 100-летию Российского кинопроизводства.
18.00 Дж. Пуччини. Опера «Богема».
20.10 «Собачье сердце».
22.25 Загадки истории. «Последний день Помпеев».
23.20 «Странствующая невеста».
00.55 «Евгений Агранович. Счастливый неудачник».
01.35 «Королевская игра», м/ф.
01.55 «Пушта - земля соли и песка».
02.45 - 02.51 «Горацио Нельсон».

Аап-саап чүүлдер

— Лимон мраморну дыка арыг кылдыр аштаар. Ол сорулгага чартык лимонну дусче каггаш, хирлени берген черни аштай тудуптар;

— линолеум чадып каан шаланы изиг суг-биле болгаш сода бар холуксаалар-биле чугбас. Ооң орнунга кара саваң холуксаалыг чылыг суг-биле чуур болза эки;

— аъш-чем суп, доңурар хаптарны ажыл-агый магазиннеринде садып турар. Ол тывылбас азы садып алыр арга чок болза, ооң орнунга анаа бөдүүн полиэтилен хаптарга ногааны, каттарны суккаш, ында агаарны хол-биле таптыг үндүрүпкеш, ооң аксын илиир-биле хырбалай базыптар. Канчаар?

— илиир дыка изиг болбас ужурлуг. Хаптың адаанга болгаш кырынга саазын салгаш, саазынның кырындан хырбалаар ужурлуг черден илиир-биле базыптар. Оон саазынны ап кааптар. Хап эки хагдынган бе, хынап көөр;

— сагыш-сеткил ундараан, настроение багай турар үеде: магазинден улуг эт-херексел, идик-хеп садып үнген херээ чок, ооң соонда сагышка анчыг болур; ындыг байдалда ынакшылын илеретпес, көрүнчүкке көрүнмес болза эки;

— хол дыргактары быжыг болзун дээр болза, содалыг дараазында холуксааны ажыглаар: стакан ишти чылыг сугга бир шопулак соданы холуптар (10-15 дамды йод база холуп болур), хүннүң-не 15-20 минута иштинде ажыглаар. Ийи неделя эмнээш, бир неделя — дыштаныр, ооң соонда база катап ажыглаар;

— тестоже элээн каш макарон киир шанчып каар болза, ол дески көдүрлүр;

— хапта азы шоодайда далганга, риске курттар тывылбазын дээш, олче элээн каш чеснок адырларын суп каар. Чеснoктарның картынга камныг болур, үреп болбас, оон башка, ол дораан ирип үрели бээр.

Кадыкшылдың рецептизи

МУМИЕ

Тывызыксыг, алдарлыг, хөй талалыг бо эмни эмнээшкин күжүнүң талазы-биле «чуртталганың үндезини» деп санаттынар женьшеньден безин артып турар дижир. Ону улусчу медицинада калбаа-биле дыка ажыглап турар. Ынчангаш ону ажыглаарының талазы-биле эң нептереңгей белени-биле ажыглап болур каш рецептиден көрээлиңер. Чүгле мындыг чүүлдү сагындырып каалы: рецептилер кижи бүрүзүнге таарышпас база бооп болур, чүге дизе кижиниң организми онзагай, аарыының байдалы база турар болгай, ынчангаш ону ажыглаар апарзыңарза, хынамчалыг, кичээнгейлиг болуру чугула.

Сыныкка—мумиенуң 1-2 % суглуг эзилдириин ижер, эмнээшкинниң хуусаазы –2-3 неделя.

Радикулитке –5 г мумиену уруглар креми-биле (кремни бир удаа ажыглаптар) холааш, ону оорга сөөгү ол ынчаар, аарып турар черге сиңир чаар.

Пародонтозка—хөвеңни 4 % суглуг эзилдиригге өттүрүпкеш, диштер шазынга, аргалыг-ла болза, элээн үр тудуптар.

Ортумак кулак дегдиргенде—олче борный спиртте мумиенуң 4% 5 мл хоюдуун дамдыладыр.

Бронхиалдыг астмалыгда, бронхитке, хөрекке дегдиргенде—мумиенуң 4 % суг холуксаазы-биле ингалятор ажыглап ингаляция кылыр.

Ижин-хырын язвазы—хайындырып каан чылыг сугга 0,2 г мумиену эзилдирер, ону эртенги үеде, эртенги чемге чедир 2 шак мурнунда ижер. 5 хонук үзүктелдирип, 10 хонукта ижер.

Ангиналай бергенде—0,2 г кургаг мумиену дыл адаанга дүне суп алыр.

Баар, бүүрек аарыгларынга—3 литр сугга 5 г-ны эзилдиргеш, хүнде үш удаа, чемге чедир 30 минута артканда, бир стакан иштин ижер. Ол холуксааны чигир свеклазының согу-биле ижери дээштиг.

Геморройга—0,2 г-ни аш ижинге хүнде 2 катап ижер. Мазь: (мумие-мед (1:3) дорт шөйүндүге ажыглаар, 10 хонуктап, 3-5 курс). Эмнээшкинниң үзүктелиишкини—5 хүн.

Гипертониялыгда—мумиенуң 0,1—0,2 г суглуг эзилдириин удуур бетинде 15-20 хонук иштинде ижер.

Хаң базыышкыны улугда—эң бичии хемчээлден эгелеп алгаш, бир удаа ижерин 0,2 г чедирер. 10 хүн эмненгеш, 5 хонук дыштаныр.

Психологтуң дузазы

ӨСКЕ КИЖИНИҢ АМЫДЫРАЛЫНЧЕ...

27 харлыг мен. Өг-бүле тударын ам дээрезинде бодавайндаа турар мен. Ажыы-биле чугаалайн, аажок хорадаачал кижидир мен ийин, хензиг-даа сөс белен эрттирбес, херек болза, чаза харыылап каар мен. Чүге өг-бүле тутпас сен дээрлер база бар. Оларга ооң херээ чүл, өске кижиниң амыдыралынче оларның киришкен херээ чүл?

Психолог:—Туружум шын дээр кижилер кажан-даа ажыныпхорадавас болур болгаш боду дег үзел-бодалдыг сорулгалыг кижилерни дилевес-даа болур. Чүге дизе ол бодунуң чүүлүн кылып турары ол. А силерниң байдалыңарда, амыдыралдың берге айтырыгларындан психология талазы-биле камгаланып турарыңар ол-дур. Силерниң даштыкы сагылга-чурумуңар иштики сагыш човаашкыныңар-биле дүүшпес болганындан изиг, хорадаачал-дыр силер. Херек кырында, шынап-ла, ындыг болуксап турар силер бе, боданып көрүңер.

Бодалдар энциклопедиязы

Таварылга—октаргайның хоойлу езугаар кара чаңгыс хааны-дыр.
Наполеон I.

Хоозун күзел—бодунуң шаанче база таалал-дыр.
Вольтер.

Сүзүк—депшилге сайзыралдың чедиишкиннери-биле кады эртер.
В.Г. Белинский.

Төөгүнүң эки арыннары муңмуң арыннарлыг шүлүктерден үнелиг.
И. Шеффель.

Силерниң дугайыңарда шынны чугаалап турар кижи дайзыныңар болу бээр.
Эльберт Хаббард.

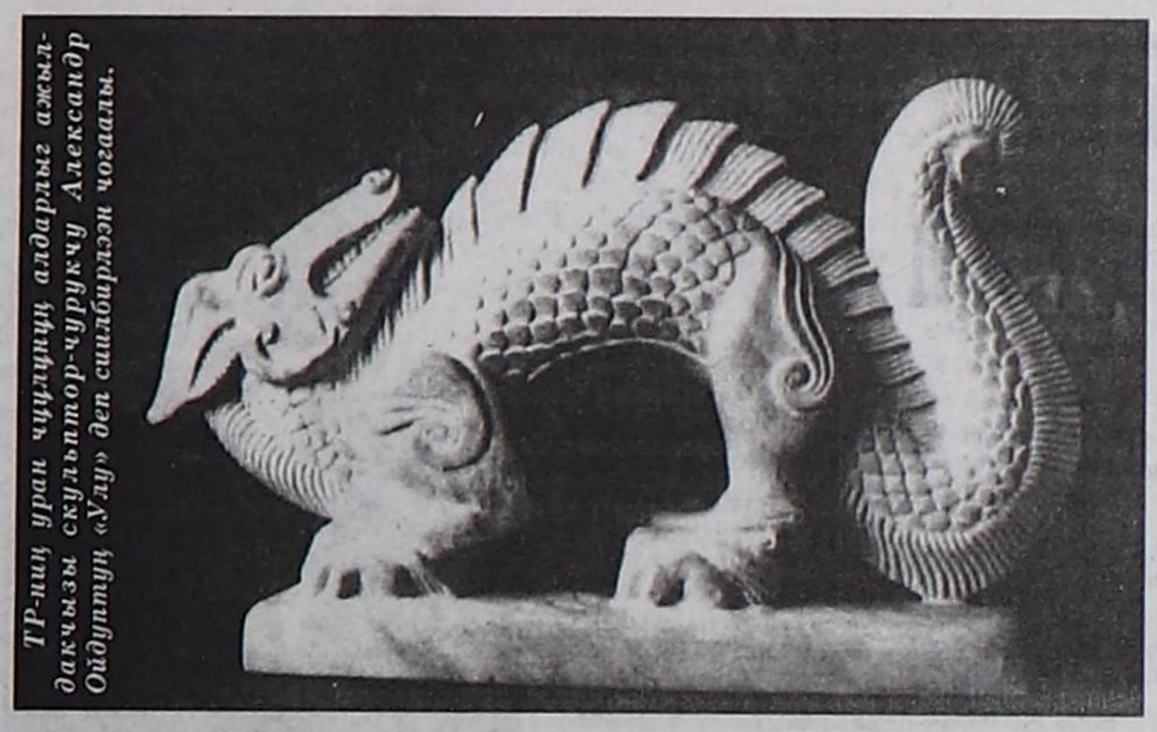
Бистиң нацияның бурунгаар депшилгези өөредилге адырында депшилгеден долузу-биле хамааржыр.
Кеннеди.

Мен организастыг чаңгыс-даа партияның кежигүнү эвес мен, мен — демократ мен.
Роджерс.

Аш кижи кажан-даа хостуг бооп шыдавас.
Эдлай Стивенсон.

ТР-ниң үдэн чүүлүнүң алдарлыг ажылакчызы скульптор-чүрүкчү Александр Ойдуптуң «Ух» деп сиилбирлээн чогаалы.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

«АРАГАНЫҢ ХАЙЫ-ДЫР ИЙИН...»

Шоодуг

«Чайын – шанаан, кыжын – тергең септе» деп үлеҥер домак бар. Бодаарымга, дыка-ла чөптүг сөглеттингендир ийин: чүве бүрүзү кес кырынга келирге ам девидеп-бачымнап үнгеш, буухаа-биле шынар чок чүве кылыр ийикпе азы куруг олуруп каар кижилерге удур, баш бурунгаар хынамчалыг көрүп, ыяк кылдыр белеткенип алырын сагындырып чоруур!

Мында шак ол үлегер домактың уг-шии сагыттынып турары ол боор: чайның кончуг изиинде ийи аныяк эр дер-бузу шааҥайны бергилээн, бир-ле ындыг чоонзумаар чудуктарны кашпый чонуп, кертип, үттеп, шаанга кирип-ле турлар. Ийи-чаҥгыс сөстер октажып каап, хайгаарап-ла олур мен. Эрлеримниң кайызы-даа, дамырак кара суглар дег, хап бадып турар дерлерин соксаал чокка чоттунгулап, кайызыдаа деҥге чыгыы човуурта-гылаар, хөөн булгангылаанының демдээ кылдыр өйде-өйде эзге бергилээш, «өък, өъйт» деп каггылааш, арай узадыр: «уе-ох» деп каар болдулар.

Бирээзи менче арай буруузунган чүве дег көрнүп келгеш, демги «өък» дээнинден чашталы берген карактарын чоткулааш, меҥээ-даа, бодунга-даа агартынганы билдинмес, мынча дей-дир:

— Араганың хайы-дыр ийин...

Кандыызын-даа деҥге күүседип чоруп турган эжиниҥ чырыктары чиктии кончуг чырташ кылынгаш, арай шагжоок удурланы-дыр:

— Арагада буруу чүү боор, ол бистиҥ боксувусче боду кире бербээн-не болгай... Боттарывыс ону сегирип албаан болзувусса, ол күжүр турган черинге турарла ыйнаан. Чүве далдавас ыт безин ону кудуп бээрге, ишпээн дижик!

— Ындыг чүвени чүге бүдүрүп, садыгларга чүге делгеп турарыл, ынчаш? – деп, бирээзи шыжыгыксап айтыра-дыр.

— Чугааладым чоп: боттарывыс буруулуг-дур бис деп. Бүдүрүп-даа тургай-ла, садыгларга делгеп каан-даа тургай-ла. Алыр-албазын, ижер-ишпезин боттарывыс билир мээлиг-баштыг кижилер ышкажывыс чүл. Ам чарбыттынган ажыы бар бе?

Ам ыытташпайн, демгиле ажаанзыргай ажылынче шымны бердилер. Уе-човуурлуг-даа болза, шудуруп турарлары илдең: оозу хевирленип кел чорду – кыжын малчыннарже сиген сөөртүр трактор шанаа бооп-тур ийин моң. Шынап-ла, чайын шанаан кылып чыдарлары бодур.

Арагага хыйланып турган демги бирээзи дерин база катап чоттунгулааш, улуг тынды. Оон эжинче көргеш, чугаалай-дыр:

— Мынчаар хилинчектенип чыткаш, ажылдап алган акшазын бичии када-ла дөҥгейти ижип каапта-рга база кончуг аа?

Бирээзи база ооң аайынга кирип турар хирелиг – бажын чайгылааш, дыңналыр-дыңналбас ыыттап калды:

— Кандыг дээр сен...

Болдунары – болдуна берген, иштинери – иштине берген-даа болза, бүгү-ле чүвениҥ эки-багын сайгарып көрүп, билип турар, ажылагыйындан салдынмаан боорларга, ийи эрге идегелим өжүрбедим: тайып ушсадаа, даянып туруп кээр болгай! Ынчаарда ол кажараан кижилерни чүү дедир тыртып шыдаар деп.

Аяк шайны аартап ора...

ООРУГДА ЧАҢГЫС ПӨШ

Ооругда чаҥгыс пөштүң сүрлүг көстүп чайганырын,
Опчок бодал бажым иштеп, талыгырже элзедирин.
Сагыш-чүрээм даттыг кара илчирбеден хөөн калып,
Чайык-кудук хөҥнү чежик, сарынналып, куюмнаарын.

Чавагамда салбаам болган, салаамайда билзээм болган
Чараш кара эжикейже сеткилимниҥ далажырын,
Сырын-биле чергелештир кудук-чайык хөөреп келир
Сыгытчынның болчаандыва Чыраа-Борам девиржиирин.

Кулаамайда чаҥгыланып артып калган сыгыт-ырның
Кудай дээрниҥ чаҥгызы дег, чүрээмейни меҥнедирин,
Опчок бодал сагыжымга чаяап орар сорунзалыг,
Орлан, кайгал кулугурнуҥ хөөмейииниҥ дүлгээзинниин.

Калдар сайы тоглап турда, кээргеннер чемнеп турар
Кадыр элде чодур пөштүң
«чаглаан боойн» деп ээрежирин...

ЧАА-ХӨЛЧЕ ЧАГАА

Хөөмейлеп, каргыраалап ырлап чыдар
Хөглүг Хемчиим саарыгларын чагаа кылгаш,
Сагыш-хөҥнүм чажыттарын бадырыптайн,
Чаа-Хөлден дозуп номчу, өжеш оолак.

Хүрең-Дайның чүген-суглуу кыңгырткайнып,
Хүннеш черде өжеш сени меҥнетпээнде,
Хүрең-кызыл чаагың херел чассытпаанда,
Күжүр боттуң куйлуг бижии чедер болзун.

Шагда сеҥээ сөглээр дээштиң дидинмээним
Чажыдымның баажызы — чүрээм ыры
Сагыжымга чечек ышкаш частып келзин!

Өпей ырлыг, хөглүг Хемчиим саарыглары
Өлчей-кежик аялгазын чаяап берзин,
Өҥнүүм, сеҥээ мээҥ хөҥнүм ырлап берзин!

Лидия ООРЖАК.

Ак-Довурак хоорай.

ОРААШТЫГ ОЮН-БАШТАК

Апрель бирээниҥ хүнүн каткы-хөгнүҥ болгаш оюн-баштактың хүнү деп календарьда албан-биле айтып бижип каан-даа болза, а херек кырында амыдыралда ол хүн кымны кым удар эвес дээн ышкаш, бажыҥга, ажылга-даа хүнзээнивисте, бот-боттарывысты бар-ла шаавыс-биле мегелээрин кызыдар, эки эвес чаҥ тып алган улус-ла болгай бис. Элдептиг чүве боор, уруум ол хүннү дорт-ла мегечилер хүнү дээр болбас ийикпе. Алыс-ла төөгүзүн уктап көөр чүве болза, ындыг чараш эвес оюн-баштакты та чүү кижи эгелеп каан чүве. Ыяап-ла бир кижини мегелеп алырга, хөглүү кончуг болганы ол ыйнаан. Азы мегелепкеш, ойнап-баштактанып тур мен деп чүвени көргүзүксээни ол бе? Мен-не аайын тыппас кижи-дир мен. Бот-дугайты ындыг ораштыг оюн-баштакты кымга-даа күзевес ийик мен.

Ол эртен дыштанып хүнне болгай. Ажылче далажыр дээр чүве бар эвес, шыыладыр удуп каап-тыр мен. «Ачай, ачай, тур! — деп, уруум мени чаза-ла силгээн тур. — Бажың өрттенип тур! Дүрген үнээли!» — деп, бо ийин. Уйгум чаштай хона берген. Халап болган-дыр дээш уруумну кужактапкаш, кудумчуже үне халый бергенимни бодум безин билбейн барып-тыр мен. «Ойт, шалдаҥ эр, шалдаҥ эр даадым. Бо канчап барган эр сен, алчаҥнаан, ырыктааш чүвүрлүг бээр чүге үндүҥ? Тений берген кижи сен бе, бо чаш ажытөл бар чүве-дир — дээш, уруум иези белиҥнеп алгыра бээрге, ам харын орталанып, чүвениҥ ужурун билип кааш, девидеп, дедир-ле бажыҥче кире халаан болбас ийик мен бе. Апрель бирээниҥ эртенинде уруумга ынчаар мегелеткен-дир мен ийин.

ХАЙЛЫГ-ЛА ХҮН БАРДЫ

Кымга-даа мегелетпестир деп ол хүн ыяк бодап алгаш, ажылдаары-биле кудумчу автобузунга олуруптум. Эртенги шакта черле ындыг, автобус долу кижи болур. Сыҥмарлажып, иткилежип чорааш, ажылдаар черим дужунга дүжүп калдым. Соомдан бир бичии школачы оол дүже халааш, мени кыйгыра берди. «Дөө ол шокар бөрттүг, көк куртка-лыг оол акшаҥар хавын уштуп аппарды» — деп, бо ийин. «Бөгүн апрель бирээ болбас ийикпе, оол. Мен сеҥээ мегелетпес болдур мен ийин — деп, шыҥгыы чугаалааш, — ам бар че, кичээлиҥден озалдап каар сен» — деп, чазамыктап кагдым. Демгим менче элдепсинген байдалдыг көргеш, хол чаҥгааш, багайтыр школазынче базыпты. Бо кандыг аай чоор деп сестип, ам кээп боданып келгеш, карманнарым үжей бээримге, көк дээр бо! Шынапла, акшам хавы чогул! Ам канчаар боор, соондан сүрүп халыыр дээрге, демги шокар бөрттүг, көк куртка-лыг оолдуҥ барган уун көрген эвес мен. Акшалыг кошелек апкан кижи бо чоокка каяа турарыл ол, дээн бодал-биле сеткилим чазамыктап чоруй, багайтыр ажылче элейтиптим.

Даш-оол МОНГУШ.

• *Сонуургактарга*

ТУДУГ АЖЫЛДАРЫ ЭГЕЛЭЭН

2014 чылда Сочи хоорайга кышкы Олимпий оюннары болуп эртери-биле ында ам тудуг ажылдары кидин түлүк эгелээн. «Сочи – 2014» оргкомитеттиҥ дыҥнадып турары-биле алырга, бо хүннерде 19 объектилерниҥ тудуу чоруп турар, харындаа бо чылдың январь айдала дагдан хаактыг бадар черлерни, 8 канат оруктарын, аалчылар бажыҥнарын, коттедж бажыҥнарлыг суурну Газпром ажыглалга киирген. Ол ышкаш бо хүннерде «Горная карусель» деп комплекс хаактаарынга ынактарны хүлээп ап эгелээр.

КӨЖЕР-КӨШПЕЗИ БИЛДИНМЕС

2006 чылдың декабрь 20-де Күрүне Думазы адаанныг оюннар ойнаар черлер 2009 чылдың июль 1-ге чедир Приморье крайда, Калининград облазында, Ростов облазының база Краснодар крайның кызыгаарында болгаш Алтай крайда тускай шилээн черлерже көшкен турарының дугайында хоойлуну хүлээп алган. Бо хүннерде ук хоойлуну боттандырары-биле кандыг хемчеглер алдынганыл? Эҥ-не улуг ажыл Ростов облазының база

• ПУТИННИҢ АДЫ-БИЛЕ АДААР

Краснодар крайның кызыгаарында «Азов-Сити» зонада кылдынган. Ында харылзаа шугумун киирип, оруктарны тудуп эгелээн болгаш 2009 чылдың июль 1-де объектилерни дужаарын планнап турар. А Приморье болгаш Алтай крайларда, Калининград облазында турар черлерни безин шилип чадап, мынчага чедир чаҥгыс өрген-даа какпаан боол турар.

Чечен Республиканың найысылалы Грозный хоорайда узуну 1,3 км Тиилелге проспектизин чаарты, эде кылганының соонда ону Россияның Чазааның Даргазы Владимир Путинниҥ ады-биле эде адаарын Чечен Республиканың Президентизи Рамзан Кадыров дыҥнаткан. «Владимир Путин дээрге республиканы херек кырында камгалаан кижи, ооң кылып чорудуп келген тодаргай, күжениишкинниг ажылының түҥнелинде республикага тайбың амыдырал тургустунган, чечен черге мөөҥнелип, чыглып турган делегейниҥ террорисчи күштерин тиилээн» – деп, Президент бодунуң чугаазынга онзалап демдеглээн.

• *Тоолчургу чугаа*

ЫРГА КИРГЕН УДУУР-СЕМИЛ

Каржы, хедер Удуур-Семил деп ашак чурттап чораан чүведир, үш кыстыг чүве иргин. Ойтулааштаан аныяктарга дириг кара хөҥнү чок болгаш кыстарын кежээ өөнден үндүрбес ашак-тыр.

Бир-ле кежээ өөнүҥ чанынга оолдар ырлажып кээп-тир. Ашак дүктүг тон аҥдара эштипкеш, оолдарның аъдын хойзуп, оларның бирээзин аътка октадып каан.

Оолдар аҥаа хорадааш, дараазында кежээ ашак үнүп келирге, ону күш-биле аътка ушкарыпкаш, адар даҥны атсы ужазын хаварты халыткаш, салыпканнар. Ооң ужун Удуур-Семил мындыг янзы ырга кирген дээр:

Улуг аалдың ыды-күжу
Улуп, ээрип тура хонду,
Удуур-Семил баштап алгаш,
Ойтулааштап тура хонду.

Аалдарның ыды-кужу
Аза ээрип тура хонду
Ашак Семил баштап алгаш,
Ойтулааштап тура хонду.

БОДАЛГАЛЫГ ТЫВЫЗЫКТАРНЫ ТЫВЫҢАР

Шаг шаанда бир ашак үш чүвени улуг суг кежирип чадап каан-дыр эвеспе. Ол болза бир бөрү, бир өшкү база бир чүък сиген чүвең иргин. Оларны чаҥгыстап кежирбес болза, черле хоржок. Өшкүнү бөрүге, сигенни өшкүге чиртпес ужурлуг. Ынчангаш бүгү-ле аргазын хайдынгаш, мырыҥай-ла чадашкан. Ол-ла ынчап хилинчектенип, ыҥай-бээр кежип чадап турда, экизи көрген, бир угаангыр-сагынгыр ашак таваржып келгеш, арга-сүмезин кадып-тыр эвеспе. Чүгле ынчан ол ашак улуг сугну ол-бо сүзүп тургаш, кежиртинип алган иргин. Ашак кандыг арга-биле өшкүзүн бөрүге чиртпейн, а сигенни өшкүзүнге амзатпайн, хемни кеже бергенил, боданып көрүҥерем?

* * *

Кезек бөлүк төректер баштарынга кушкаштар кээп хонупкан. Бир терекке-ле ийи-ийи кушкаш олурарга, бир терек артып каар, а бир терекке-ле бир кушкаш олурарга, бир кушкаштың олурар терээ чок апаар. Шупту каш төректер, чеже кушкаштар-дыр?

ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ ТҮР САЛГАКЧЫЗЫ БИЛДИНИП ТУРАР

Кыдат Улус Республиканың шажын талазы-биле күрүне комитеди катап төрүттүнген, ынчалза-даа ооң тускай деткимчезин албаан «дириг Буддаларны» кажан-даа шын бурганнар деп санавазының дугайында доктаалды 2007 чылда хүлээп алган. Байдал ындыг болу бээрин Ыдыктыг Улуг башкы, Чырыткылыг XIV Далай-Лама мурнунда-ла билир турган. Ынчангаш ооң 1995 чылда деткээни болгаш катап бодарап төрүттүнген ээлчеглиг Панчен-Лама кылдыр чарлааны оол-биле болган кээргенчиг төөгүнү каталтавазы-биле амгы дириг Будда – XIV Далай-Лама Тензин Гъятцо келир үеде ыяап-ла Кыдаттан дашкаар девискээрге катап төрүттүнер сорулгалыының дугайында бүгүдеге дагын дыңнаткан.

«Катап төрүттүнериниң хамык утказы – мурнунда кылып турган ажылдарны уламчылаары болур. Бир эвес төрээн Тибедимде байдал эки талазынче өскерилбес болза, бодумнуң ажыл-чорудулгамны уламчылаары-биле даштыкы чуртка катап төрүттүнер мен» деп XIV Далай-Лама медеглээн. Бо планны боттандырарынга чүү-даа чүве шаптык болбазы-биле база кажан ол бурганнай бээрге, катап төрүттүнген ээлчеглиг Дээди Башкыны тыпкаш, дүжүлгеге олурткуже, тибет чоннуң баштыңының хүлээлгезин түр үеде күүседир регентини бо үеде томуйлаарының дугайында чугааны Ыдыктыг Улуг Башкы каш неделя бурунгаар үндүрүп келген.

XIV Далай-Лама Тензин Гъятцо башкы тибет чонга хамаарыштыр чоорту чайлаш чок болур ниити удуртулганы кымга бүзүреп турарыл?

Ол тибет буддизмниң дээди удуртукчулары – Далай-Лама биле Панчен-Ламаның соонда, үшкү чадада турар Кармапа-Лама* **Урген Тринле Доржу** болур чадавас. Ону Далай-Лама харын-даа мырыңай регент кылдыр томуйлаанының дугайында Дхарамсалага бо чылын эрткен тибет чоннуң ужуражылгазынга каксы чарлаан.

Амгы үеде Индияның Дхарамсала хоорайда чурттап турар 23 харлыг бо регент XVII Кармапа-Ламаның тибет чонга удавас эгелээр чугула ролюнуң дугайында дыңнадыгны Индияга чоокта чаа эрткен парлалга-конференциязынга Далай-Лама катап кылган. Оон тибет чоннуң келир үеде түр баштыңының ады билдине берген деп политиктер болгаш шажын албаттылары санап турар.

Шак бо аныяк Кармапа-Лама тибет чоннуң келир үеде удуртукчузу болурундан аңгыда, катап бодарап төрүттүнер ээлчеглиг Далай-Ламаны дилээр ажылды ниити баштаар. Шак ынчалдыр XIV Далай-Лама тибет буддизмниң дээди үш дириг бурганының чырык чер кырынга катап бодараар ыдыктыг чаңчылынга үзүктелиишкиннерни, а харын-даа шуут соксадыышкынны болдурбазын кызыдып турар.

Катап төрүттүнген ээлчеглиг Далай-Ламаның дилээшкинин тибет шажын езузубиле Панчен-Лама удуртур ужурлуг. Ынчалза-даа кара чажында-ла өг-бүлези, башкылары-биле Кыдатта кара-бажыңнаткан амгы XI Панчен-Лама Гедхуна Чикьи Ньима ону кыдат удуртулганың шиитккели-биле дөмейле боттандырып шыдавас. Ол хамаанчок бо чылын 19 харлаан Панчен-Ламаның амгы салым-чолу безин делегейге билдинмес артып турар.

Мындыг чөптүг чылдагаан-биле амгы XVII Кармапа-Ламаның ролюнуң улгадып турары ол. Ооң кадында, XIV Далай-Ламаның назы-хары улгаткан. Ыдыктыг Башкы бо чайын 73 харлаан. Эмчилер «ол ам-даа онон чылдар чурттаар» деп ааш кыннып турзадаа, чылдар бодунуун ап турар. Далай-Лама чүгле бо чылын үш катап эмчиге чыткан. Бо бүгүнү барымдаалап көөр чүве болза, Ыдыктыг Далай-Лама башкы аныяк Кармапа-Ламаны оглу дег карактап, боду кижизидип база өөредип турарында элдептиг чүве чок.

Кармапа-Лама тибет буддизмде бурунгу Карма Кагью школазының баштыңы болур. Кыдатка чурттап арткан турган XVI Кармапа-Лама 1981 чылда бурганнаар бетинде, ооң катап төрүттүнген кижизин дилээриниң чажыт сүмелерин бодунуң чүдүкчүлеринге белеткеп каан турган. 1989 чылда катап бодараан бичии XVII Кармапа-Ламаны шүлүкте айтыышкыннар-биле тып алган. 1992 чылда ооң кандидатуразын XIV Далай-Ламадан аңгыда, элдептиг чүве – кыдат удуртулга база деткээн!

Шак ол үеде Тибетке Кармапа-Ламага ийи дугаар кордакчы база тыпты берген. Оон-на эгелээш, Далай-Ламаның деткимчезин алган бичии Кармапа-Лама Урген Тринле Доржуга хамаарыштыр «ол кыдат шивишкин эвес ирги бе?» дээн чижектиг чигзиниишкиннер улус аразынга тарап эгелээн. Ол чугаа 1999 чылда 14 харлыг Кармапа-Лама Урген Тринле Доржу эрес-маадырлыг чорук кылып, мөңге харлыг бедик дагларны каш улуг кижи-биле ай дургузунда деңге кылаштап ашкаш, Индияже дезе берген соонда чавырылган. Тибет чоннуң оолга хүндүткели өскен. Бичии бурган шак ол чоруу-биле Далай-Ламага, тибет буддизмге, шынап-ла, бердингенин бадыткаан.

Кармапа-Лама Урген Тринле Доржу

Назы четпээн XVII Кармапа-Лама Урген Тринле Доржунуң шиитпирлиг базымы кыдат эрге-чагыргага улуг согуг болган. Олар ынчан Кармапа-Лама Индияже шажын эртинелери чыып алыр дээш чорупкан деп хоозун медеглел кылган. Херек кырында ол дезиишкин Индияда шөлүлгеде тибет чазактың кончуг эки белеткээн тускай операциязы болган. Шөлүлгеде чазак ооң-биле кыдат эрге-чагырганың тибет буддизмниң дириг бурганнарының чырык чер кырынга катап бодарап төрүттүнер аргазын болдурбас дээн оралдажыышкыны бүтпес херек-тир деп чүвени бадыткаан. Чон бодунуң чаңчылдарынга бердинген, оларны хүндүлээр болган. Ындыг бурунгу тибет езулалдарга амгы быжыг кыдат чурум безин күш четпес болган...

Юрий КӨК-ООЛ.

Бо чүүлдү «Власть» журналдың материалын ажыглап белеткээн.

* Моолдарга болгаш Россияның буддистеринге Кармапа-Лама эвес, а Богда-Кегээн шагдан бээр үшкү «дириг Бурган» болур.

Дүжүлгеге кыдат эрге-чагырганың саадатканы меге «Панчен-Лама».

ЧУРТ ЭЭНЗИРЕП, ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ ЭВЭЭЖЭЭН

• *Тере-Хөл кожууннуң дугайында*

Тере-Хөл кожууннуң чурттакчылары уруг-дарыын эртем-сургуулга өөредип алыр дээш, өскен-төрээн чуртун каггаш, өске кожууннарже, Кызыл хоорайже көжүп турар. Ол чөп! Кожуун төвүнде ортумак школа бар-даа болза, чамдык кол эртемнер: физикага, химияга, математикага болгаш информатикага база орус дылга өөреникчилерниң билии кошкак. Мооң чылдагааны-биле школа дооскаш, дээди өөредилге черинче кирип шыдавайн турарлар. Ынчангаш ында чурттап турар адаиелер амгы үеде ажы-төлдү эртем-сургуулга өөредип албас болза, алызы барып, оларның амыдырап-чурттаары берге дээрзин шын угаап билип турарлар.

Каш чылдар эртерге Тере-Хөлдүң девискээринге чурттап артып каар кижилер улуг назылыг кырганнар, аарыг-човуланга туттурган инвалидтер, ажы-төлү көвей ажыл чок кижилер болур. Соо барып, Тере-Хөл чурттуг, өске кожууннарда чурттап чоруур кижилерниң бодап турары-биле алырга, аңаа Тере-Хөлдү долгандыр кезек кырганнар болгаш шыдал-быразы чок кижилер арткаш, чүгле хөлден балыктап амыдыраар болу бээр деп барган.

Бо бүгүнүң кол чылдагааны болза, бо кайгамчык чараш бойдустуг болгаш байлак черге кижиниң чедип шыдавазында болуп турар. Чазактың талазындан ынаар машина оруун тудар дугайында чугаалажып келген боордан башка, херек кырында ажылды чорутпаан. Дыңнап олурарга, орук тудуунга хамаарылгалыг даргалар Тере-Хөлче машина оруун Эрзин кожууннуң Качык сумузун тавартыр тударын планнап турар боор-дур. Ынчаар болза, Тере-Хөлге чедер дээн машина Моол кызыгаары Качык таварып чоруурга, ук орук 5-6 чүс километр узай бээр. Чолаачылар 200-300 километрге артык бензин, солярка (квар-чаар материал) чарыгдаар болу бээр. Ындыг артык чарыгдал кымга херек чүвел?!

Дорт чоок орукту Каа-Хемни өрү тудар болза эки, хемни өрү Улуг Шивей бажынга чедир чиик машиналыг улус безин чоруп турар. Оон ыңай Тере-Хөлге (Пор-Бажың дужунга) чедир орукту тудар херек. Ынчаар орук тударының ийи төлевилели шагда-ла ажылдап кылдынган турган. Оларны чалгааравайн архивтен дилеп тыпкаш, эки сайгарып көөр. Ол төлевилелде көрүп турары-биле алырга, Оюм биле Тарбагаттай деп ийи хемге көвүрүглер турар. Ону улуг эвес ыяш-даа, демир-бетон-даа материалдардан тудуп болур. Ол оруктуң келир үези улуг. Кыжын Үш-Белдир курортче улуг бараанарны машина-биле чедирип алырга самолетка сөөрткенинден кайы хире камналга болурун бодаар херек. Баян-Колдуң (Каргыда) ак-

Номчукчу айтырыг көдүрүп тур

демир (алюминий) бүдүрүлгезиниң кол чиг эдин ажыглалга киирер үези кээрге, (ол үе ырак эвес) Кызыл биле Баян-Колдуң улуг оруу ажылдап эгелээр ужурлуг (ооң төлевилели бар, чүгле чарыгдалын эде санаар болу бээр). Ол Каа-Хемни өрү Кызыл — Кунгуртуг аразынга тудар оруктуң узуну 300 километр ажыг деп санаар чүве. Кол айтырыг — Тере-Хөлче орук тудар айтырыгны Чазак үзе шиитпирлээри болгаш ол орукту тудары болуп турар. Чазактың талазындан Тере-Хөл кожууннуң келир үеде социал экономиказын хөгжүдер дугайында ханы сайгарып көрүп, тодаргай шиитпирлерни хүлээп алгаш, күүседирин дилеп турар мен. Тере-Хөлдүң ээн девискээрин, ооң ажыктыг байлаан чогумчалыг ажыглаар, тус черниң чурттакчыларының төнүп бар чыдар генфондузун катап тургузар азы камгалаар сорулга-биле күрүне күзелибиле акшаландырып тургаш, чер-чуртунга сыңышпайн турар хөй малмаганныг өг-бүлени ынаар көжүрер хемчеглерни чоокку он чылдарда чорудары чугула болгу дег. Эрзинчилер ам безин мал одары чедишпес деп турар-дыр. Эргиде чурттап чорааны черлери Үстүү-Балыктыг биле Сайгалдың улуг чайлаан ажыглаза канчап баар чүвел? Балыктыг улузунуң улуг чайлаа Улуг-Тарыс (Сайхан хужир) база ээн чыдар.

Тываның барыын болгаш төп кожууннарындан малчыннарны, аңнаар, балыктаар, чазаныр, тудуг кылыр, биче бүдүрүлгелер ажыдып алыр күзелдиг кижилерни дугуржуп тургаш, Тере-Хөл девискээринче көжүрүптер болза, кайгамчыктыг чараш байлак ораннының социал экономиказын дүрген хөгжүдүптер дээрзинге бүзүрелим улуг. Эрткен чүс чылдың дөртен-бежен чылдарында барыын кожууннардан көжүп келген өг-бүлелер Таңды кожуунну кайы хире тараалаң, мал ажыл-агыйлыг кылдыр хуулдурупкан ийик. Ынчангаш Тере-Хөл кожуунга ажыл-ишчи чоннуң дузазы дыка негеттинип турар.

Мен бодум Тере-Хөл кожууннуң Балыктыг сумузунга төрүттүнгеш аңаа өскен, оон амыдыралдың делгем оруунче кирген кижи-дир мен. Бо бүгүнү — мээң бодалдарымны ханы өөренип көрбес болза, Тере-Хөл кожууннуң ийи дугаар дүжериниң айыылы кээп болур. Ынчап баар болза, ол улуг, чараш, байлак девискээр ээн калыр, Тыва күрүне бодунуң амгы чер-девискээриниң бир кезиин чидириптер. Келир үениң бо айтырыын амгы аныяк даргаларывыс кичээнгейге алыр, дарый шиитпирлээр болза эки. Чугааны үргүлчүлеп көрээлиңер, чонум.

Григорий САНЧАА,
күш-ажылдың хоочуну, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Ниитилел болгаш чүдүлге

САЙМААРАЛДАН, ЧААСКААНЗЫРАЛДАН... ЧАСТЫРЫГ

«Чүү деп бодаар силер, бир кижиниң ханын өске кижиге кудуп эмнээри ажыктыг бе?» — деп, бир херээжен кижи мени орук ара доктаадыпкаш, айтырарга, хөөкүйнүң бир-ле чоок кижизи озалондакка таварышкан-дыр деп бодааш, дыңнааным, билирим таварылгаларны чижек кылдыр кииргеш: «Мергежилим эмнелгеге көңгүс хамаарышпас, ынчангаш орта чиге харыыны силерге берип шыдавас мен» — деп чугааладым. «Ындыг болза, автоорук техникумунуң хуралдаар залынга улуг-хүнде чедип келгеш, солун лекциялар болур, кээп дыңнаңар» — дээш, өң-баазын номнар сунупкаш, өске кижиниң оруун дозуп, чугаалажы берди.

Ам оон бээр 11 чыл эрте берди. Ол мээң оруум дозуп, чугаа эреп турган херээжен «Свидетели Иегова» деп христиан чүдүлге адырының талалакчызы болганын меңээ берген номнарындан билип алган мен. Ооң соонда оларга, ол чүдүлгениң талалакчыларынга, чеже-даа катап таварышкан мен, боттарының талазынче хөй кижилер элзедип алыр дээш, соңгулда мурнунуң суртаалчыларындан идепкейлиг ажылдап турарын эскердим. Чамдыкта, шала дуржулга чок аныяктары ыйнаан: «Силерниң чүдүп турарыңар хамнар – дьявол, сатаналардыр, чүгле бистиң чүдүлгевисте шын бар. Бурганның төлдери апаар болзуңарза, аас-кежик силерге келир» дээш, улуг улусту хорададыпдаа алган турары бар.

Чүү-даа чүве өй-чижээнден ажа бергенде, хоралыг деп чүве билдингир. Ынакшыл-даа, адаргалдаа, чиген чемивис-даа, ишкен эмивис-даа... Чүдүлге база.

Чүдүлге чок кижи дээрге эң коргунчуг, араатан аңга дөмей, харын-даа оон каржы кижи-дир. Чүдүлге чок кижилерниң амыдыралда сагып чоруур дүрүм, чуруму чок, ынчангаш оларга бүзүрээри берге. Кижи бурганга чүдүвес-даа болза, оода бир үзел-бодалдыг, аңаа чүдүп чоруур ужурлуг. В.И. Ленин «Чүдүлге —чоннуң опиуму» деп чугаалааш, бодунуң коммунистиг идеяларынга ол бүзүреп, ону боттандырар дээш сорулгаларны салып чораан болгай.

Амгы Тывада каш аңгы чүдүлге барыл? Олар аразында кандыг хамаарылгалыгыл? Бо айтырыг дашкыларны безин сонуургадып турар. Эки чүүлүвүс ол: Тывада бар шажын-чүдүлге адырларының аразында чөрүлдээ чок.

Бодум хуумда чоок кижим чидиргеш, барбаан-кирбээним караң көрнүр кижилер, хам-ламалар, янзы-бүрү шажынның ажылдакчылары дээш, кымнарга барбадым дээр.

Бир дугаарында Цеченлинг хүрээзинге баргаш, лама-башкыга кирдим. Чиде берген кижимниң төрүттүнген чылын, адын-сывын айтыргаш: «Чылы кирип турар кижи-дир. Мындыг номнар номчудар ужурлуг турган... (ам оон бээр элээн үе эрте берди, ынчангаш номнарның адын сагынмайн-дыр мен—автор)» — дээш, 15 минута хире ном номчуп берди.

Ол башкыдан мен хөйнү дыңнаксаан болгаш, сагыжымга четпейн, дораан хем эриинде хамнар ниитилелинге чеде бердим. Мээң акшам чүгле хуваанак салдырарынга чедер болган. «Бажы аар, хырны аш, буду аар кижи-дир, бир эвес буду чиик дүшкен болза, ону чок деп болур» — дээш, мээң идегелимни чүшкүрүпкенинден сактырымга, чиик апарган ышкаш үндүм. Ынчалза-даа кайнаар дилээр, баар чүгүм билбезимден элээн каш хонгаш, караң көрнүр кижилерге баар деп шиитпирлеп алдым.

Улуг-Хемниң оң талазында аныяк тыва херээжен кижини төрелим угбам дыка шыырак дээрге, аңаа чеде бердим. «Бо кижи бирле черде бажы аар, дылы долгай чаныксап чыдар кижи-дир. Хемниң бо талазындан дилевеңер. Мында келбээн, бир ай чартык болгаш тып алыр силер» дээн. Бажы аар чыдарын бодаарга, дарый дуза херек кижи-дир дээш, бар-ла арагачылар чыглыр подвалдарны, барып болгу дег, хемниң бо талазында чурттап турар эштериниң бажыңнарын эргий халыдым. Чок. Ынчан мени бир-ле чүве албадап, далаштырып турган чүве дег, бо кирген кижимне шынын чугаалаан-дыр дээш, дүрген дилээр болзумза эки-дир деп бодаар турдум. Ынчангаш оон үнүп келгеш, хейде-ле кайы-даа чүкче чедерин билбес, бодап кээримге, бир-ле черде, бир-ле улус-биле олурар ышкаш, кудумчуга кылаштап чорааш-даа, автобуска-даа чорааш, соңгаже көрүп, эрткен-дүшкен кижилерниң аразындан таныырым овур-хевирни дилеп кылаштаар турдум. Мээң ол дилээшкиннерим түңнел чок апаарга, ам база бир-ле кижиге барыксап, бир-ле чүвени дыңнаксап, дараазында таныырым кижилерден «шыырак кижи» кым ирги деп, айтыртынар турдум.

Кызылдың чөөн үүгүнде чурттап турар орус херээжен кижиге четтим. «Бо кижини мен дириг деп көрбейн-дир мен» — дээш, орта тода чүве чугаалап бербеди. Сагыш-сеткилим караңгылай хона бергеш, ам канчаар, бир кижи эдертип алгаш, хоорайның иштики ректер эргелелинге чеде бергеш, оон айтырарывыска, ооң дүрзү-хевиринге, хар-назынынга дүгжүр хире таныттынмаан мөчү чок болду. Оон өжүп бар чыткан идегелим оду база катап кыптыгып, эң-не шиитпирлиг үем бо-дур дээн ышкаш, хөй-ле чүүлдерни кылып шыдаптар ышкаш үндүм.

Эртенинде «Кызылдың эмчи училищезинде өөренип турар мен, көзерге төлге салыр мен» — деп С. дээр аттыг аныяк херээжен ажылдаар черимге чедип келген. Төлээр акшазы база дыка хөй эвес боорга, дөстүнмес база салдыра бердим. «Сээң бо кижиң чоокку хүннерде орулгалыг болур кижидир, оозун ап алгаш, чанып келир. Ийи-үш хонуктан бээр манаңар» дээрге, меңээ ол ышкаш шын «көөр», шыырак кижи чок ышкаш сагындырган...

Кижиниң салым-чолун акшага канчап түңнээр, чоок кижимни тып алыр дээш, та каш кижиге кирген мен, та каш акша чарыгдаан мен, санаар харыым-даа чок болган, хөңнүм-даа чок. Чүгле ажыг-шүжүгге таварышкан улустуң акша-төгериин ап алгаш, кандыг-даа харыысалга чүктевес ол «шыырак көөр кижилерниң» ол хевээр «ачы-дуза чедирип» чорууру хомудан-чыг.

Чаңгыс эрткен чылын республикага 67 кижи читкен деп бүрүткээн. Оларның чоок кижилери бир караң көрнүр кижиге азы хам-ламага ортумаа-биле 500 рубльден 10000 рубль чедир бээр болза, ниитизибиле каш болур-дур? Бир эвес берген медээлери шын, оларның ачызында төрелдери улузун тып ап турар болза, ол чөптүг чарыгдалдыр. А бир эвес түңнел чок болза... Харыысалганы кым чүктээрил?

Мындыг бергелерге таварышкан кижилерге психологтуг дуза чедирер чер чок болганындан, олар база-ла катап хам-ламаларга баар. Олар ооң оожургалы дээш база-ла элээн түңнү алыр. Хуваанак салырының өртээ 300 рубльден өрү, бажың арыгладыры 1500 рубльден өрү... Акшаң чок болза, сагыш-сеткилиң арыгладырын бодава-даа... Хүрээлерде азы бистиң тыва үндезин чүдүлге төптеринде сагыш-сеткил талазы-биле саймааралда таваржып турар кижилерге ачы-дуза чедирер черлер чок. А ынаар ындыг берге байдалдыг улус барып турар болгай. Бир шажын ажылдакчызынга ону тайылбырлаарымга: «Бургандан албан бир чүве дилеп келбес, анаа оон өөредиин сагыыр чүве-дир ийин. Ол кижиниң эрткен амыдыралында кылган нүгүлү дээш ам харыысалга чүктеп турары ол-дур» дээр мындыг болган. Ынчаар харыылаар боорга, хамык тыва чон өскээр, өске чүдүлгеже чоруп турар апарбайн канчаар. Кандыг-даа ламахам анаа-ла кичээнгей, билиишкин хереглеп чоруур кижи-биле-даа, муңчулуп чоруур «бомж»-биле-даа ажык чугаа кылбас. Олар чүгле акша төлеп каан улус-биле чугаалажыр. Ону буянныг иш деп болур бе? Мен бодаарымга сайгарлыкчы чорук ышкажыл.

«Биске чедип келиңер. Бурганның ачызында шупту бергелерни эрте бээр силер» — деп, турар христиан ниитилелдиң кежигүннери мени аразынче кыйгырып алгаш, часкаанзыратпазын кызып, ужуражы берген санымда-ла, «Дарый, ооң чоок кижилери дээш, мөргүүлүңер» деп мени база боттарының чыыжынче чалап-ла турарлар. Ындыг кичээнгей, сагыш човаашкындан оларның аразынче барыксаан кээр... Чүгле бажыңымда кырган даайымның «шыгжап чоруур сен» дээш бижип берген судуру бар. Ону бо улус «сатананың бижии-дир» дээрин билир мен. Чок. Өгбемниң чагыын утпас мен.

Эки билирим апарган ол христианнарның аразындан Омак дээр аныяк оолдуң өг-бүлези Сукпак суурга бир америк хамаатының гаражын кылып турдулар. «Мен ат болган хулиган: арагалаар, таакпылаар турдум, угбай. Бо христианнарга каттышкаш, томаарааным ол-дур» деп чугаалап турду. Христианнарның бот-боттарының аразында демниг деп чүвезин ынчан көрдүм. Ол база четпес тала: шын чүдүлгелиг кижиге өске чүдүлге деп чүве турбас ужурлуг. Бурганны шыны-биле хүндүлээр болзуңза, ооң кайы чүдүлгеде, канчаар адаттынары хамаанчок. Та Будда, та Христос, та Аллах...

1998 чылда Мөңгүлек аалчылар бажыңынга чонну хүлээп ап, эмнеп турган Джумакадыр дээр улусчу кыргыс эмчи мени эмнеп тургаш: «Сен чүдүлге чок кижи-дир сен. Баштай номга олуруп, сагыш-сеткилиң-биле оожургап алгаш кел. Оон эмнээр мен» — дээш чорудупкан. Ам бодап турарымга, эмнээшкин алырынга психологтуг белеткел чок турган хевирлиг мен. Ачам аажок чүдүлгелиг турган, ынчангаш ындыг турган боор, ол чартыктааш, эмчиден дөрт мөчүзү хамаанчок, чугаазы безин чиде берген үндүр бижиткен турган кижи 20 хонук дургузунда бут кырынга туруп келген турган. Харалаан, ол үеде акшалар чартык чыл-даа үнмес турган болгаш, ол аалчылар бажыңының, эмнээшкинниң өртээнге күш четпейн барган бис. Ол улуспу эмчи албан исламга чүдүүрүн негевес турган. «Та кымга, та кандыг бурганга чүдүп тур... чүгле бурганга чүдүп чор» — дээн ооң өөредии меңээ чүдүлгеже көрүжүмнү углаан.

Чоокта чаа моол караң көрнүр уругга киргеш, база-ла чиде берген кижимниң дугайында айтырдым. «Мен ооң чанында демирлер көрүп тур мен. Кара-бажың эвес чүве бе?» — дээрге, база-ла катап идегелим оттуп келген. Ооң бо чугаазы та шын, та меге, эрткен амыдыралымдан кезек чүүлдерни ол чиге сөглээн... База катап идегел... база катап дилээшкин, манаашкын... Идегел сагышты чырыдып чоруур, артканнары... Дайзынымга-даа ону күзевес ийик мен.

Мындыг байдалга таваржы берген кижилерге чүдүлге, сүзүк дыка улуг ужур-дузалыг. Үндезин чүдүлгелеривис оожургал бээр деп бодаар силер бе? Чок. Акша херек.

Тааңда төрел чонувус ийи аңгы чүдүлгеге чарлып баргаш, дазылывыстан мынчаар чарлырывыс ол бе? Чүдүлге дээрге сагыш-сеткил ышкажыл, а сагыш-сеткиливис мындыг хоорук болурувуска болур бе?! Тыва ниитилелди көдүрүп, хейаъдын бедидип тургаш, чоннуң сагыш-сеткилинче кичээнгейни углавайн барып болбас. Чүдүүрү кижиниң бедик мөзү-шынарлыын: өске чүдүлгелиг кижилерге хүндүткелдиин, шыдамык чоруун көргүзеридир деп бодаар мен. Чүдүлгелиг кижилерде мөзү-шынар чок чорук турбас: бодунуң чүдүлгезин бедидир салгаш, өске чүдүлгени куду санап турар дээрге-ле ыдык деп чүвени билбес, езулуг чүдүлге чок, орустаар болза, «фанат» азы бирле чүвеге кедергей бердинген «согур чүдүлгелиг» кижилер-дир. Ындыг чүдүлге база чүдүлге чок чорук ышкаш айыылдыг: оон база чаа-дайын үнүп болур. Ынчангаш өгбелеривистиң арттырып каан эртинелери ышкаш сагыш-сеткиливистиң культуразын сагыырын чүгле бөдүүн кижилерден эвес, шажын ажылдакчыларындан дилээрдир мен. Делегейниң шупту акшазын ажылдап алыры болдунмас, ажыг-шүжүглүг кижилерниң балдырын көрбейн, сагыш-сеткилин ажыдып, үеңер харамнанмайн, херек апарза, халас-даа болза, ачы-дузаңар көргүзүп көрүңер! Четтирген сеткилдиг кижилер дөмей-ле силерге эглип кээр, а келбейн барза, дөмей-ле дуза дилеп чедип келир, ачы-дузаңарны база катап көргеш, ынчан мөргүл кылып чедип келир. Халас ачы-дуза дилээн азы христиан ниитилелче кирген эштеримге – «кара дашка харыылыг», кезээде халас ачы-дуза алыры кайын турар, дөмей-ле мөргүл кылыр хуусааңар чедип келир, ол акша-төгерик Тываңарның хөгжүлдезинче чорбас, даштыкыже чоруур болдур ийин деп чагыксаар-дыр мен. «Мээң акшамның 10 хуузу ниитилелимче чоруп турар» деп христиан чүдүлгелиг бир чоок эжим меңээ чугаалаан. «Каш акша ап турарыңны олар канчап билир чүвел?» — дээримге, «Бурган шупту чүвени көрүп турар, хоржок, ол билир» — деп турган мээң ол эжим дээди эртемниг эмчи кижи. Ол дээрге дыка хөй акшадыр. Мээң бо чугаамны өске уткага ажыглап, мени буруудады бээр кижилер туруп болур. Чок, мен өске чүдүлгеге удур эвес мен. Ынчалза-даа ол чүдүлгениң талалакчылары бистиң чүдүлгевисти сатана, дьявол чүдүлгези дивес ужурлуг. Мээң авам безин «христианнар чыыжынче» баар чоор бе дээрге, удурланмас чордум. Авам-биле ооң сагыш-сеткилин чугаалажыр үем эвээш. Оода сагыш-сеткил талазыбиле ол чиик чорзун дээн бодалым ол. Ынчалза-даа ону база-ла кырган даайымның ол судурлары тудуп турар. Авамның ол чугаазын 50 харлапкан часкаан чурттап олурар угбамга чугаалаарымга: «Мен база ынаар барыксаар-дыр мен ийин, чүгле сүрүп халчып туруп бээр улус чорду. Оон кижини салбайн барза канчаар...» деп кагды. Канчап турарывыс ол?! Саймаарап турарывыс ол-дур. Шажын ажылдакчылары, силер дузалаар ужурлуг силер!

Дарый АВЫДА.

«РОССИЯНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БАНКЫЗЫ» ААН (РОССЕЛЬХОЗБАНК)

РФ-тиң Төп банкызының № 3349 чиңгине лицензиязы

РОССЕЛЬХОЗБАНК — капиталы 100 хуу күрүне өнчүзүнде банк;
РОССЕЛЬХОЗБАНК — Россияның 5 эң улуг банкыларының санында;
РОССЕЛЬХОЗБАНК — акша салыышкыннарын магадылаарының күрүне системазында 2005 чылдың март 14-те кирген.

Россельхозбанкының Тывада девискээр филиалының ачы-дузазы:

1. **ХУУ КИЖИЛЕРГЕ** болгаш **ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА,** оларның санында 75 хар чедир назылыг пенсионерлерге:

— чээлилерни чиигелделиг кылдыр болгаш янзы-бүрү сорулгаларга бээри;

— акшаны хуузу немежир орулгалыг болгаш эптиг хуусаалыг кылдыр шыгжаары.

2. **АЖЫЛДАП ТУРАР УЛУСКА**

— «Шалыңның» деп агар сан ажыдып берип — ап турары ажыл төлевиринге немештирилге кылырының боттуг аргазын тургузуп бээри.

3. **ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ**

— «Пенсияның», «Пенсияның - Люкс» деп акша салыышкыннары ажыдып берип — пенсияга хуудан орулга немештир алырының боттуг аргазын тургузуп бээри.

4. **БҮГҮ ХАМААТЫЛАРНЫҢ**

— акша шилчидилгелерин саадал чокка чедирери-биле:

—Россияның болгаш даштыкы чурттарның кайы-даа адрестеринче 20 минута иштинде «Вестерн-Юнион» деп система-биле чорудары;

— студентилерге шилчидилгелерни комиссионнуг төлевир чокка (Россельхозбанк филиалдарын дамчыштыр) чорудары.

5. **БҮГҮ КЛИЕНТИЛЕРГЕ**

— агар санындан акшаны туда алырда, садыгларга азы сервис бүдүрүлгелеринге төлевир кылырда банкоматтар таварыштыр боду саат чок операция кылыр, тускайлаң төлевир карталары тыпсыры.

6. **ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ**

— коммуналдыг болгаш өске-даа ачы-дуза дээш төлевирлерин хүлээп ап, шилчидери;

— бюджет системазынга үндүрүглерни, чыыштарны, хөөлерни, штрафтарны комиссионнуг төлевир чокка хүлээп ап, шилчидери.

Россельхозбанкының Тывада девискээр филиалының

Кызыл хоорайда офизи: Тыва эки турачылар кудумчузу, 23. Тел: 2-27-60; 2-17-38;
Кызыл хоорайда немелде офизи: Бухтуев кудумчузу, 3. Тел: 2-28-02; 2-12-52;
Каа-Хем суурда немелде офизи: Агния Барто кудумчузу, 12. Тел: 9-12-00; 9-18-29
Өске бүгү кожууннар төптеринде болгаш Ак-Довурак хоорайда немелде офистери тодаргай тайылбырларны берип турар.

БИСТИҢ АЧЫ-ДУЗАВЫС ЫНАНЫШТЫГ!

Юбилейиңер-биле!

Бистиң хүндүлүг эживис, кудавыс **Андрей Ондарович ӨНЕР-ООЛ** бо хүннерде 60 харлаар. Ол ажыл-амыдыралының эге базымнарын Балгазынның профтехучилищезиниң директорунуң оралакчызы боол эгелээн. Хөй чылдар иштинде Сушь ортумак школазының, Аржаан ортумак школазының директорунга томуйладып, шудургу ажылдап чораан. Ам хүндүлүг дыштанылгада. Ооң башкы ажылынга бодун кайы хире бердинип, тура-соруктуң хей-аъдын көдүрүп чоруур өшпес оду кеззэ шагда хып чоруурун кады ажылдап чораан эш-өөрү эки билир.

Ол бир кыстың, оолдуң ынак адазы, уйнуктарының энерелдиг кырган-ачазы, кады чурттаан эжи Мария Сатовнаның идегелдиг чөленгиижи.

Ынчангаш эживис Андрей Ондаровичиге төрүттүнген хүнүбиле изиг байырны чедирбишаан:

Аас-кежик, кадыкшылды йөрээвишаан,
Ажы-төлүң, уйнуктарың аразынга,
Кады чурттаан Марияңның чанын орта
Каш-каш чылдар чурттаарыңны күзеп ор бис.

Чанзаннарның, Барыскаларның өг-бүлезинден.

Бистиң эргим аввыс **Дина Монгеевна КАРАСАЛ** декабрь 17-де юбилейлиг төрүттүнген хүнүн демдеглээр.

Дина Монгеевна ургуларының ынак авазы, уйнуктарының эриг баарлыг кырган-авазы. Ынчангаш аввыска бижыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, ажы-төлдериниң аразынга аас-кежиктиг улуг ава болурун сеткиливис ханызындан күзеп йөрээдивис.

Хүндүткел-биле,
өөнүң ээзи, уруглары, чуржулары.

ЧЕДИ-ХӨЛ КОЖУУНДА:

7 депутатка хамаарыштыр кеземче херээн оттурган

РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелели ТР-ниң Чеди-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының чеди депутаттарынга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Кеземче херээн оттурарының мурнунда, истелге органнарынга ол-ла Төлээлекчилер хуралының депутаттарының бирээзи Юрий Тюлюш билдириишкинниг келген, ук билдириишкин талазы-биле РФ-тиң Кеземче-чорудулга кодекизиниң 144-145 чүүлдериниң чурум езугаар баш удур хыналданы чоруткан.

Депутаттар РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 307 чүүлүнүң 1-ги кезээнде көрдүнген кем-херек үүлгедиин кылганынга – судка херечиниң билдингир-ле меге өчүүн бергенинге каразыттырып турар.

Хыналда үезинде илереттингени болза, 2008 чылдың август 28-те Чеди-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралы «Кожууннуң Баштыңының – ТР-ниң Чеди-Хөл кожуунунуң чагыргазының даргазының хуусаадан эрте соңгулдаларының хүнүн доктаадырының дугайында» №32 база «Чеди-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралының Чеди-Хөл кожуун муниципалдыг тургузугнуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Чеди-Хөл кожууннуң девискээр комиссиязынга дагзырының дугайында ТР-ниң Соңгулда комиссиязынга кыйгырыының дугайында» №33 ийи шиитпирни хүлээп алган турган. Ук шиитпирлерни Чеди-Хөлдүң район судунга ол-ла Хуралдың депутады Юрий Тюлюш хомудаан. Депутат үстүнде айыткан шиитпирлерни күш чок деп көөрүнүң дугайында дилээн, чүге дизе оларны хүлээп ап турда, 10-дан эвээш депутат бадылаашкынга киришкен боол турар. Чеди-Хөлдүң район суду 2008 чылдың сентябрь 9-та Юрий Тюлюштуң билдириишкини-биле хамааты херээн көрүп турда, херечилер кылдыр байысаадып турган чеди депутат, билдингир-ле меге өчүк бергени дээш кеземче харыысалгазын онаарының дугайында сагындырыгны алган турбушаан, шиитпирни хүлээп ап турда 10 депутат бадылаан деп меге өчүктерни берген. Суд Юрий Тюлюштуң негелдезин чөптүг деп көрген, ооң соонда ол истелге органнарынга билдингирле меге өчүк берген херечилер-депутаттарны кеземче харыысалгазынга онаарының дугайында билдириишкинни киирген.

Чеди депутатка хамаарыштыр кеземче херектерин чаңгыс кеземче херээнге кошкан. Ооң истелгезин РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелелиниң Улуг-Хемниң районнар аразының истелге килдизи чорудуп турар.

РФ-тиң КК-ның 307 чүүлүнүң 1-ги кезээнде көрдүнген кем-херекти үүлгеткени дээш ялазы: 80 муң рубль хемчээлдиг торгаалды чок болза 2 чыл хуусаага чедир эдиг-чазаар ажылдарны онаар.

ОЮМАА КОПУШ,
ТР-ниң Истелге эргелелиниң удуртукчузунуң улуг дузалакчызы.

СУМЕ

Чем өрттени берген пашче дустуг суг кудупкаш, хондур тургузуптар. Эртен ол сугну төкпейн, хайындырыптар. Ооң соонда пашты чууру ындыг-ла берге айтырыг болбас.

Свекланы амданныг кылдыр хайындырып алыр дээр болза, ооң кежин картавайн, арыглап кеспейн, хайындырар. Паштың аксын эки хаар, а свекланы хайнып турар сугже каар.

Турупкан байдалдан канчаар дүрген үнүп болурул? Соок суг адаанга холуңну каш секунда иштинде тудувут.

20-25 гр ары чигири, 1 лимон чулуу холаан стакан ишти чылыг суг турупкан кижини сергедип, күш киирер. Шагзырап турупкан улуска ону сүмелеп турар.

Хөлезиге берип тур бис

Бир өрээлдиг, кухнялыг, банялыг, гаражтыг, «Времянканы» хөлезиге берип тур бис. Өртээ айда 2500 рубль. **Келир чери:** Көк-Тей, 72 (Бетики Каа-Хем). Чедер автобустары №7а, 15.

Харылзажыр телефону: **8-961-092-7082.**

Үргүлчү садып турар барааннары:

- компьютерлер
- ноутбуктар
- принтерлер
- оргтехника
- сейфтер
- креслолар, сандайлар
- канцеляр барааннары
- саазын

Болуушкун

10 КГ ГАШИШ АП ЧОРААШ...

Федералдыг айыыл чок чорук албанының Томск облазында эргелелиниң ажылдакчылары Томск – Мариинск оруунга «кара» рынокта 10 млн. рубль өртек-үнени берип турар, улуг хемчээлдиг гашиш партиязын ап чораан Тываның чурттакчызын туткан. Эргелелдиң парлалга албанының «Интерфакска» дыңнатканы-биле алырга, Toyota Lahd Gruiser автомашинаны хынап тургаш ооң таарыштыр чажыт кылдыр кылган черинден 10 кг наркотиктиг бүдүмел – гашишти тыпкан боол турар.

Бо фактыга хамаарыштыр Федералдыг айыыл чок чорук албанының эргелелиниң истелге салбыры РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 228 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

«Тува-Онлайн» медээлер агентилели.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге —2-03-88, чагаа —2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail:shyn@tuva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8092. Чагыг 149. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнеиң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.